

פירוש התורה להחסיד הנגיד רבנו אברהם בן הרמב"ם

ספר בראשית

מהדורה מדוייקת ע"פ כת"י ודפו"ר
כולל תיקונים ושיפורי תרגום רבים
בליווי ביאורים והערות, השוואות ומקבילות

ממני בחסדו יתעלה
משה במהר"א מיימון ס"ט

יוצא לאור ע"י המכון לחקר תורת הקדמונים
שע"י ק"ק אבן שלמה - מאנסי ניו יארק יצ"ו

שנת תש"פ לפ"ק

הכתובת לענייני הספר:

2 Ashford Road

Jackson NJ 08527

mbamaimon@gmail.com

עריכה ועימוד

גרפיקה והדפסה ע"י

מכון עלה זית

עריכת ספרים מהחל עד גמירא

alehzayis@gmail.com | 732.513.3466

FAX: 732.865.7002 | 732.514.7155

תוכן הענינים

א	דברים אחדים אודות החיבור ולשיב המהדורה
כד	מבוא לשיטת פרשנותו של רבנו אברהם בן הרמב"ם
סא	פרשת בראשית
קסב	פרשת וירא
קצה	פרשת חיי שרה
רכט	פרשת תולדות
רצו	פרשת ויצא
שסד	פרשת וישלח
תמוג	פרשת וישב
תצח	פרשת מקץ
תקמט	פרשת ויגש
תקפ	פרשת ויחי
תערב	מפתח פירושים מובחרים

דברים אחדים אודות החיבור ולטיב המהדורה

ידועה המליצה והאימרה המורגלת בפי כל אודות הדפסת חיבורים חשובים מכתב יד: 'הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל'א, ובכל זאת אנו משתאים ומחרישים לדעת בראותינו מפלאות תמים דעים, שיצירה מופלאה רבת החשיבות כפירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם על התורה² - המכיל פירושים מקוריים ורעיונותיו מופלאות על סדרי בראשית ושמות³ - נשארה גנוזה ונעלמת במושך שבע מאות שנה, עד שנדפסה לפני כששים שנה. ואף גם זאת שעדיין לא זכתה להיכרות עמוקה מצד החכמים ותלמידיהם, ולהערכה הראויה לינתן לה מבית המלך - מאן מלכי רבנן.

אם ניתן להעלות השערות בדבר, נראה ששתי סיבות עיקריות בדבר. מחד, שקיעת שמשם של מרכזי התורה בארצות המוסלמיות, ומאידך אופיו של הספר עצמו. אשר לסיבה ראשונה - הידרדרות מוסדי התורה במדינות שתחת יד ישמעאל, ואתם עמם חכמתם ותורתם הלא בספרתם - אין צריך להכביר במילים בדברים ידועים ומפורסמים. בכל יום ויום הולכים ונחשפים חומרי גניזה חשובים

א. בכל הקשור לאימרה זו, עי' להר"ש אשכנזי בספרו 'א"ב תניינא דשמואל זעירא' (כרך א, עמ' 220-240).

ב. כמו שיבוא לפנינו חיבור זה נזכר בפי רבנו ביתר מקומות בכתביו בשם הסתמי 'שרחנא ללתורה' (=פירושינו על התורה), וכך הוא נקרא בפי ר' דוד בר' יהושע הנגיד בציטטות בודדות שהוא העתיק ממנו במקומות ספורים כמו שנביא להלן. כבר הוכח שההשערות השונות באשר לשם אחר שכביכול קרא רבנו לפירוש זה פורחות באויר (ראה מש"כ בזה המהדיר בתחילת מבואו ובעמ' 24 שם, ובדיונו המפורט בזה שם עמ' 40-43).

ג. זה מה שיש בידינו כיום ורגלים לדבר שמעולם לא הספיק רבנו להשלים פירושו, ועוד על זה להלן.

מהגאונים והקדמונים שפעלו בארצות אלו, המעידים על אוצר בלום של תורה וחכמה שמרביתו נאבד מאתנו לאחר שלקחה התורה את מקל נדודיה וחלכה לה, ושפת הערב עוד לא צפצפה באחלי יעקב כמקדם^ד.

ואשר לסיבה השנייה, מדברי רבנו עצמו שאותם נביא להלן, אנו למדים שתחילה כתב פירושו ברצף, ושוב התכוון לחזור עליו להגיהו ולתקנו לפני מסירתו להעתקה^ה. בהתחשב עם העובדה שהפירוש כמות שהוא לפנינו נכתב בלשון קצרה מאד, והרכה מענייניו הסבוכים לא נתבארו באופן מספיק - לעומת דרכו של רבנו בספר המספיק שבו מבאר כל דבר בפרוטרוט ובאריכות, נקל לשער שהחיבור שלפנינו הוא מהדורה ראשונית בלבד שנעשתה במחשבה תחילה באופן בלתי מוגה ומדוקדק, כשכוונתו היתה לחזור עליו אח"כ ולגמרו בשלימות^ו. אי לכך, מסתבר שרבנו עצמו היה נמנע לפרסם את הפירוש כמתכונתו הנוכחית, ובכך מוכנת מאד העובדה שלא הופץ הפירוש ברבים גם אחרי פטירתו^ז, וכך נשאר גנוז ונעלם עד סמוך לדורנו אנו^ח.

ד. את הידרדרות מוסדי התורה שבארצותיו כבר חזה הרמב"ם מראש, כמבואר מתוך תשובתו אל חכמי לונל (אגרות הרמב"ם, מהד' ר"י שילת עמ' תקנח-תקנט) ע"ש. והשוה גם לשון ר"י אחריו בהקדמת תרגומו לפירוש המשניות 'והעתקתיו מלשון קדר הקודרת'.

ה. וזאת בהתאם להנחיית הרמב"ם באגרת השמד (אגרות הרמב"ם, מהד' ר"י שילת עמ' לג-לד) על גודל הזהירות שיזהר בה האדם כשיבא לחוק דבריו עלי ספר: 'וממה שראוי שתדעו שהאדם אין ראוי לו לדבר ולדרוש באזני העם עד שיחזור מה שרצונו לדבר פעם ושתים ושלש וארבע וישנה אותו היטב, ואחר כך ידבר [...] הן זה נאמר על מה שצריך האדם לדבר בפיו, אבל מה שיחוק האדם בידו ויכתבו על הספר ראוי לו שיחזרו אלף פעמים אלו יתכן זה'.

ו. ולהאמור כמה יש להתפלא אפוא על מעלתו של הפירוש, שלמרות שלא הספיק רבנו לעבור עליו להגיהו ולבדקו כאוות נפשו, בכל זאת לגבן הוא עידי דעידית.

ז. עוד סימוכין לכך יש לראות ממה שלא הובאו מפירושי רבנו לתורה בחיבורי החכמים שבאו אחריו למעט ציטטות בודדות של מי שבשבילו הועתק כתה"י, ר"ד בר' יהושע הנגיד (שעליהן עוד נדבר בהמשך), וכן למעט ציטטה אחת מפירוש רבנו לפר' בראשית עה"פ 'ואד יעלה מן

ג דברים אחרים אודות החיבור ולמיב המהדורה

בפתח השער לפירושו של רבנו, ברצוננו להציג לפני הקורא ראשי פרקים אודות השתלשלות עריכת הפירוש מעת שנתחבר עד הגעתו לידינו, המהדורות הקודמות שנדפסו, ודרכנו במלאכת העריכה של מהדורתנו זו.^ט

הארץ' הנמצאת בתוך כת"י שבספרייה הבריטית (מספרו: Add. 27294) המכיל פירושו של חכם מוסלמי על חלק מהלכות יסודי התורה, ואין לדעת בכירור אם היא נכתבה בידי המחבר בדור שלאחרי רבנו או שמא נוספה ע"י ר' דוד ברבי יהושע הנגיד, מי שהעתיק החיבור מאה שנים אח"כ ושמהעתקתו הועתק כת"י Add. 27294 (ראה מש"כ בזה המהדיר במבואו עמ' 34-29). לענ"ד נראה דכותרת המובאה (עמ' 166r בכתה"י, הובאה במבוא שם עמ' 35): 'קאל רבנו אברהם בן הגאון רבי' משה זצ"ל פי שרח אלתורה פי קו' ואד יעלה מן הארץ', מוכיחה על בעלותו של ר' דוד הנגיד על המובאה (כמסקנת ג' מרגליות במאמרו ב-JQR המצוטט במבואו של המהדיר, וראה מה שסיכם בזה ד' בלומנטל במאמרו ב'דעת', גליון יד, עמ' 113-114), שכן בלשון זה ממש הוא מצטט ממנו בהערותיו שעליהן נדבר בהמשך, ואי"ז דומה כלל ללשונו ותיאורו של המחבר המוסלמי בדברו על הרמב"ם וצאצאיו כמובא לעיל מיניה שם (עמ' 33). כמו"כ מסתבר יותר לומר שציטטה בודדת מספר שאנו יודעים שהיה בבעלותו של המעתיק ר"ד בר' יהושע הנגיד, ושאונו יודעים על דרכו לצטט ממנו בגליונות ספרים אחרים, מתייחסת אליו, ולא אל כותב הספר עצמו (מה גם שמוזר לנו לחשוב שדוקא הוא זכה לראות את הספר הגנוז והעלום מה שלא זכה שום חכם אחר בלעדיו כפי הנראה מן המידע שבידינו כיום). ואם כי מודינא ששינויי כתיב (הקלים יחסית) שבין הנוסח המצוטט שם והנוסח שבפירושו לפנינו מראים לכאורה שלא דקדקו כר' דוד בר' יהושע הנגיד הוא שציטט (שכן ממקומות אחרים נודעת מידת דייקנותו בזה כמו שנכתוב להלן), הרי אפשר לטעון ששינויים אלו מקורן במעתיק שהעתיק מטופסו של ר' דוד בר' יהושע הנגיד, ולא מר' דוד עצמו. ואמנם כך או כך, במקום אחד מצאתי למחבר קדמון שציטט מפירוש מסויים על שם רבנו - פירוש שאכן נמצא לפנינו בפירושו, ואמנם כבר העיד רבנו עצמו בפירושו שפירוש זה נכתב כבר על ידו בספר המספיק, ובכן יתכן מאד שדוקא משם נודע טיבו בעולם ולא מפירוש התורה, ראה פר' כי תשא (שמות לג:ה) ובהערה שם.

ח. תופעה זו מוכרת כבר באשר לפירושי הרמב"ם לתלמוד, שהרי גם עליהם הודיע הרמב"ם בתשובתו לחכמי לונגיל (אגרות הרמב"ם שם עמ' תקנח): 'אבל סבות הזמן סבבוני, אפילו הפירושים שעשיתי וכמה ענינים שחברתי בלישנא דרבנן שהן עדיין אפילות, לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור העולם, וכל שכן להעתיק מלשון אל לשון'. ואכן כידוע פירושים אלו לא הופצו ברבים גם אחרי מותו, וכך הם אבדו מאתנו.

ט. ב'מבוא' להלן תובהר דרכו של רבנו בפירושו. אציין, שמסיבות טכניות לא יכולתי להכניס כל המבוא לכרך זה, ולכן הסתפקתי בחלקו המתמקד בדרכו הפשטנית של רבנו, וברצות ה' יתר המבוא ימצא מקומו בכרך הבא על סדר שמות הנמצא בשלבי עריכה מתקדמים. פרטים רבים נוספים, כמו גם דיונים נוספים בקשר לנכתב בהקדמה זו (מהם החופפים מש"כ אנו כאן,

א. דברי רבנו אודות פירושו לתורה

הא לך עדותנו של רבנו עצמו אודות פירושו לתורה, שכתב במענה לשואל ששאל אודותיו (נדפס כמה פעמים, ראה 'מלחמת השם', מהד' הר"ר מרגליות, עמ' קכט):

ופירוש התורה ששמעת שמועתו, אמת כי התחלתי בו, ואילו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים הייתי משלימו בשנה אחת או שתים, אבל לא אוכל לכתוב בו אלא בשעות קטנות בין ימים רחוקים [...] ומפני זה לא פירשתי מפירוש התורה שחברתי אלא קרוב מחצי ספר בראשית, אבל אני עוסק, וכשאשלים דקדוק החיבור הראשון (=ספר המספיק לעובדי השם) ששלם רובו, אשתדל בכל כוחי להשלים פירוש התורה וגם פירוש הנביאים והכתובים אחריו [...] ואילו היה פירוש הפרשיות שפירשתי מועתק ומדוקדק הייתי משגר אותו, אבל הוא עדיין צריך חזרה עליו ודקדוק לענייניו והעתקה לכתובתו, לא יהיה זה עד שאשלים פירוש ספר אחד מה' ספרי תורה.

הרבה יש ללמוד מאגרת זו, שלענ"ד הלשון מורה שהיא נכתבה במקורה בלשון הקודש, וכך משתמע גם מהחרוזים שבאו בה מדברי רבנו אודות ספרו האחר, ספר המספיק: "אבל חיבור אחד בלשון קדר וישמעאל חברתי / ועל יסודי היראה והאהבה בניתיו / ומספיק לעובדי השם קראתיו". סביר להניח שהיא

ומהם שנכתבו ממבט שונה למחצה לשליש ולרביע) ימצא הקורא במבואו המלומד של המהדיר במהדורת הספר הראשונה.

י. כנראה שהשימוש בחרוזים אלו הוא בהשראת סגנון הרמב"ם שכתב כעין חרוזים אלו בהקדמת פירוש המשנה: 'אני משה בן מימון הספרדי בניתיהו / ומים התלמוד משיתיהו / ומספיר התוספתא יסדתיהו / ובפוך ספרא רבצתיהו / ומזהב ספרי טחתיהו / ובדברי הגאונים סמכתיהו'. וכמו כן מצינו לנינו של רבנו, ר' דוד אחרון הנגידים לבית מימוני, שהשתמש בחרוזים מעין אלו בהקדמת ספרו עה"ת שחלקים ממנו נותרו בכת"י (ראה מאמרו של פרופ' י' פנטון 'מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם' בתוך 'פעמים' 97, תשס"ד, עמ' 20). אציין שע"פ הנחתי זאת שדברי רבנו אלו נאמרו במקור בלשון הקודש, תרגמתי שם הספר מ'אלכאפיה' ל'המספיק' בכל מקום שהוא מופיע בגוף הפירוש [שלא כבתרגום המהדיר שהניחו בלשון המקור], שהרי רבנו עצמו נקב בשם זה. ועוד נסמכתי על כך שכל המתרגמים תרגמו ללשון הקודש את שם הספר 'מורה הנבוכים' להרמב"ם, אע"פ שבמקור הוא מופיע תמיד בצורתו הערבית 'דלאלה' [מה גם ששם אף איננו יודעים בבירור

דברים אחרים אודות החיבור ולמיב המהדורה _____ ה

נכתבה לאחד מחכמי הצרפתים שבפרובינציה שאתם בא רבנו במגע תורני, כפי שנראה משלשת התשובות הראשונות בספר תשובותיו^א.

לפי תאריך האגרת, א' תקמ"ג לשטרות (תתקצ"ב לפ"ק, 1232 למנינים), היא נכתבה כחמש שנים לפני פטירתו של רבנו, ואז עדיין לא נגמר כי אם קרוב לחצי ספר בראשית^ב, וכנראה ר"ל שעוד לא השלים פרשת תולדות. רבנו מודיע שטרדותיו הרבות כמו גם רצונו להשלים תחילה חיבור ספר המספיק מונעים אותו מלהשלים חיבור הפירוש, ואלמלא דברים אלו היה מסיים את הפירוש בשנה-שנתיים. איננו יודעים מתי נגמרה עבודתו על ספר המספיק, וכמו כן איננו יודעים אם הוקל עליו אח"כ עול טרדותיו הרבות, ואף שקשה להכריע בזה, אבל סביר להניח שמעולם לא מצא הזמן לגמור הפירוש, ומה שיש לנו מן הפירוש על בראשית ושמות, הוא לבדו נגמר אצל רבנו בטרם פטירתו ללא עת^ג.

העובדה שאת מרבית ספר המספיק חיבר רבנו לפני כתיבת הפירוש, נותנת הסבר על מה שמצינו לאורך הפירוש שמפנה רבנו למה שכתב בספר המספיק, ואילו בספר המספיק כמעט ואין זכר לפירוש התורה. נקטתי 'כמעט' - שכן לאחרונה גיליתי שבקטע מספר המספיק כת"י הנמצא בספריית סט. פטרסברג (מספרו: EVR ARAB I 1719), מפנה רבנו למה שכבר פירש בפירוש התורה על פר' נח^ד, ובקטע מן הגניזה שזיהיתי כדף בודד מספר המספיק מזכיר רבנו את שהוא עתיד לפרש בפירוש התורה לפר' יתרו^ה. תופעות אלו מקבילות בדיוק למה

מיהו שקראו 'מורה הנבוכים' לראשונה, האם הרמב"ם עצמו או שמא מתרגמו הראשון ר' שמואל ן' תיבון, ראה איגרות הרמב"ם מהד' ר"י שילת עמ' תרסג-תרסד].

יא. ראה מה שהאריך פרופ' מ"ע פרידמן אודות יחסו של רבנו לחכמי הצרפתים שהיגרו למצרים ועוד, במאמרו 'הנגיד הנשיא והרבנים' בתוך 'ציון' (שנה פב, עמ' 266-193).

יב. 'קרוב מחצי' היינו קרוב לחצי, וצורה זה נמצאת אף בדברי הרמב"ם לגירסאי דווקני בהשפעת הלשון הערבית, ראה הערת ר"י שילת ב'משנה תורה המדויק' שבמהדורתו (הקדמה סי' יז הערה 11).

יג. רבנו נולד בשנת ד'תקמ"ו, ונפטר בן נ"ב שנים בשנת ד'תתקצ"ח.

יד. פירוש פרשת נח חסר לפנינו וחבל על דאבדין. במהדורה זו הדפסתי בסוף הפירוש לפרשת בראשית את תרגום הקטע שבכת"י סט. פטרסברג, ע"ש.

טו. ראה בהערותי לשם (שמות יט:ו).

שנמסר באגרת רבנו הנוכחית. שכן ממנה אנו למדים שקרוב לגמרו את ספר המספיק, בעת שהיה עובר עליו לבדקו ולתקנו, החל רבנו בכתיבת הפירוש, ובכך בשלב זה יכול היה להוסיף הפנייה למה שכתב בפירושו לתורה - עכ"פ במחצית הראשונה של ספר בראשית. ואילו ההפנייה לפירוש פרשת יתרו היא בלשון עתיד, שכן בעוד ספר המספיק מונח על שולחנו עדיין לא כתב רבנו פירוש לפרשת יתרו.

לפי דברי רבנו באגרתו, לבד מעצם השלמת כתיבת הפירוש, בכדי להביאו לידי גמר 'עדיין צריך חזרה עליו ודקדוק לענייניו והעתקה לכתבתו'. נראה ששני השלבים הראשונים עניינם עריכה לשונית ועניינית כפי הצורך, והיינו ש'חזרה עליו' הוא העברה קלה לבדוק הלשון מצד המילים והתחביר וכדו', ו'דקדוק לענייניו' היינו לעיין במקומות הצריכים עיון ולתקן מקומות הצריכים תיקון. לא ברור לי אם ה'העתקה' הנזכרת באגרת היא מלאכת הסופר המעתיק את כתב היד של המחבר בכתב נאה, או שמא מדובר בתרגום הספר, בייחוד לפי מה ששיערנו שהאגרת נכתבה במקורה בלה"ק, מה שמורה שמקבל האגרת נצרך לראות הפירוש מתורגם ללשון הקודש^{טז}.

נראה שלא נרחיק אם נניח שמכיון שלא נשלם הפירוש, הוא מעולם לא עבר עריכתו הקפדנית של רבנו, ואף שהתכוון רבנו לדקדק ולהעתיק ספר ספר לבדו, יתכן שבהאריך עליו מלאכת כתיבת הפירוש, חזר בו והחליט שטוב יותר לכתוב תחילה את כל הפירוש ושוב לחזור עליו כמסת הפנאי.

ב. כתב היד

השגחה מיוחדת השגיח ה' על פירושו של רבנו, והוא שרד עד ימינו בכתב יד יחידאי בספריית הבודלי שבאוקספורד (מספרו 166 Hunt). כתב היד נרכש ע"י הספרייה בסוף המאה הי"ז מאת רוברט הונטינגטון, מי ששימש ככומר לחברת הסוחרים שתחת חסות בריטניה בעיר חלב (Aleppo) שבסוריה. כנראה שכת"י זה, כמו כת"י של פירוש המשניות להרמב"ם בעצם כתיבת ידו, נרכש שם ע"י

טז. לפי זה נמצא, ששלשת השלבים מכוונים בדיוק לשלשת השלבים שאותם הזכיר הרמב"ם באגרת תשובתו לחכמי לונדון בהערה למעלה באשר לפירושו לתלמוד: א. לדקדק אותן. ב. להגיהן. ג. להעתיקן מלשון אל לשון.

הונטינגטון בסביבות שנת ק"מ, וכך ניצל מתהום הנשייה ושרד במצב טוב עד ימינו אנו.

תיאור מפורט של כתה"י ימצא הקורא במבוא למהדורה ראשונה של הפירוש [שאותה נפרט להלן], וכאן אזכיר רק ראשי פרקים הנוגעים לעניינינו. כפי שנכתב בקולופון, כתב יד זה הועתק בסוריה עבור ר' דוד בר' יהושע הנגיד (האחרון מצאצאי הרמב"ם ששימש בנגידות במצרים לפני פרישתו לארם צובה)¹⁷⁵ ע"י המעתיק צדקה בר עובדיה בשנת א'תרפ"ו לשטרות (=קל"ו לפ"ק, 1376 למניינם). כתה"י נשתמר בסוריה במצב טוב מאד, אלא שחסר בתחילתו הדפים הראשונים שהכילו הקדמת הפירוש והתחלת פרשת בראשית, וכן חסר קטע גדול המכיל את הפירוש לרוב פרשת בראשית, ולכל פרשיות נח ולך לך, ולמקצת פרשת וירא. אחרי שנכתב כתב היד הוא עבר הגהה מדוקדקת ביד מגיה דייקן שגרד ותיקן כפי הצורך, הוסיף אותיות ותיבות בודדות בין השורות, ואף כתב הגהות ארוכות בגליונות¹⁷⁶.

יש והגהות אלו באות להשלים תיבות ושורות החסרות בפירוש, ויש להיפך, שהן מבהירות שקטעים מסויימים שבפירוש אינם מקוריים והם גליונות שנעתקו בפנים. הגהות אלו חשובות הן למאד, והן מראות שלפני המגיה עמד עותק מקורי של הפירוש, שאותו הוא השווה בדייקנות לעותק הנוכחי ודיווח על השינויים בהם. כיום ניתן לזהות את המגיה ע"פ כתב ידו כלא אחר מר' דוד בר' יהושע הנגיד עצמו, מי שעבורו נעשה ההעתק, ומי שהיה בבעלותו כתבים נודעים אחרים ממורשתו של אבותיו, כמו פירוש המשניות בעצם כתיבת ידו של הרמב"ם, המעוטרים אף הם בהגהותיו¹⁷⁷. ר' דוד הנגיד התפרסם זה מכבר כחכם

יז. ראה אודות זה במאמרו של רא"ח פריימן בספר מנחה ליהודה (ירושלים תש"ו, עמ' 175 ואילך).

יח. מסתבר שרבים מן ההגהות הן מדברי רבנו עצמו שכתבם בגליונות ספרו, אבל לא תמיד ניתן לדעת בבירור מבטן מי יצאו ההגהות הארוכות ובייחוד כשאין נראות על פניהן כהוספות טבעיות. בהערות דננו במקרים אלו במקומם, ולפירוט המקורות ודיון כללי אודותן ראה מה שכתב המהדיר ב'בקורת חאשיה' הנספח לספרו במהדורתו הראשונה.

יט. עיין להר' סלימאן דוד ששון במאמרו: A Comprehensive Study of the Autograph Manuscript of Maimonides' Commentary to the Mishna, מהדורת צילום ירושלים תש"נ, עמ' 36-37.

ח _____ רבנו אברהם בן הרמב"ם

גדול שיגע רבות בלימוד והגהת הספרים שבספרייתו, ואף חיבר ספרים חשובים משל עצמו.^כ

סביר מאד להניח שלר' דוד הנגיד היה טופס הפירוש המקורי בכתיבת יד מחברו - רבנו - והוא אשר הזמין את ההעתק החדש מעשה ידי צדקה בר עובדיה הנזכר. ושוב אחרי שנשלמה מלאכת ההעתקה, קירב ר' דוד הנגיד ב' ההעתקות אחת אל אחת, והשווה ביניהן, ועל פי המקור הגיה ותיקן ההעתק. מידת דייקנותו של ר' דוד הנגיד מוכחת מאד מתוך הגהותיו, שמצינו שהוא מונה וסופר כל אותיות שבכתה"י ומתקן אפילו שגיאות קלות שאינן משנות המשמעות.

ועוד הוכחה שההגהה נעשתה מתוך מקור מוסמך - ספר אחר היה בבעלותו של ר' דוד הנגיד, ואף רשם עלי גליונותיו הגהות וציונים, ה"ה כת"י פירוש ר"י אמשטאי על משנה תורה המונח בספריית הבודליאנה (מספרו Hunt. 597, וראה אודותיו במאמרו של הר"י זייבלד, בתוך בית אהרון וישראל לד, עמ' כא-מא). שם מצטט ר' דוד הנגיד מפירוש התורה לרבנו ('חאשיה מן כלאם רבי' אברהם בן הגאון פי שרח אלתורה') ב' פעמים (בדפים v80 ו81 והציטוטים מקבילים לעמ' תטו בנדפס), ובשניהם הציטוטים תואמים לכתה"י שלפנינו בתכלית הדקדוק במלא וחסר, ואין בהם שום שינוי אף במקומות שתיקן המהדיר בדפו"ר מסברא בחושבו שהם טעויות הסופר^{כא}. נקל לראות שהשקיף ר' דוד הנגיד על הטקסט המונח לפניו כטקסט אמין ביותר, ולא שלח ידו לתקנו ולהגיהו אלא ע"פ מקור מוסמך.

אחרי ראותנו כל זאת, נראה שראוי ונכון לקבל תיקוניו והגהותיו של ר' דוד הנגיד בהחלטיות, ולכן כל פעם שהגהותיו באו לתקן תיבה בודדת או במחיקה או בהוספה [בין על הגרד, בין ביני שיטי], לא ראינו צורך להעיר על כך והעתקנו הטקסט כפי תיקונו. במקום שהוסיף מלים או שורות על הגליון, הדפסנום בפנים בין מרובעיים כנהוג, למען יתחקה הקורא המעוניין בכך אחר השתלשלות הטקסט המוגה. במקומות שהודיע בהגהותיו על הוספות שנוספו לתוך הפירוש

כ. כמו לדוגמא ספר 'מורה הפרישות', שההדיר, תירגם והדפיס י' פנטון בשנת תשמ"ו, ובמבואו המפורט ימצא הקורא מבוקשו בידעת פרטי תולדותיו של ר' דוד הנגיד דנן [וראה גם מאמרו של פנטון 'מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם' בתוך 'פעמים' 97, תשס"ד, עמ' 20].

כא. ראה לדוגמא עמ' תטו הערה 85 בנדפס.

דברים אחרים אודות החיבור ולמיב המהדורה _____ ט

מהנכתב על הגליון, הדפסנו הוספות אלו בגוף הטקסט כשהן מוקפות בסימונים לפניהן ולאחריהן כאלו: < , >, והערנו על כך בהערות.

ג. המהדורות הקודמות

פירושו של רבנו אברהם בן הרמב"ם פורסם לראשונה^{כב} בשנת תשי"ח מכתב ידי, בעריכתו של הרב ד"ר אפרים יהודה (Ernst) ב"ר שרגא ויזנברג [להלן: המהדיר], ותחת חסותו של המו"ל ר' סלימאן דוד ששון. מהדורה זו הכילה את הטקסט המקורי של הערבית-יהודית מלווה בתרגום לעברית, עמוד מול עמוד. התרגום לספר בראשית התבסס על מלאכת ר' יוסף דורי, בעריכתו של המהדיר, והתרגום לספר שמות הוא כל כולו משל המהדיר. לבד העתקת הטקסט ועבודת התרגום, עוד זיכה אותנו המהדיר בהערות שוליים מלומדות, אותן קרא בשם 'נהור שרגא'. הערות אלו - לרוב קצרות למדי - שתי פנים להן. מחד, הן מנסות לספק רקע לפרשנותו של רבנו אברהם על ידי ציונים לדברי פרשנים אחרים ודברי אביו הרמב"ם. ומצד שני, הן מתמקדות הרבה בהיבטים טכניים של שעתוק ותרגום של הטקסט. גם ציוני הפסוקים ויתר המקורות שמהם מצטט רבנו אברהם מצאו מקומן במדור ההערות.

בשנת תשמ"ד, נדפס הפירוש שוב על ידי באי כחה של משפחת ששון, הפעם רק הטקסט המתורגם, בלי הטקסט בערבית-יהודית המקורי, ובלי הערות המהדיר [ולכן הוסרו מספרי ההערות שבגוף הטקסט כמעט כליל]. מהדורה זו צולמה מספר פעמים, ונמכרה כשהיא מכורכת יחד עם ספר המספיק לרבנו בתרגומו של הרב דורי הנזכר. כיום גם מהדורה זו אזלה מן השוק, וכמעט אין החיבור נגיש למרבית הלומדים אלא באמצעות המאגרים האלקטרוניים^{כג}.

כב. הכוונה לפירסום כתה"י בשלימותו, אבל כבר בשנת תרע"ד החל ר"ש עפפנשטיין להדפיס ממנו קטעים נבחרים בספר תולדותיו של רבנו שכתב בגרמנית ובספר היובל 'לדוד צבי' שבעריכתו, וראה מש"כ המהדיר במבואו (עמ' 11).

כג. יש לציין, שהעותק הנמצא בהיברובוקס מעזבונו של האדמור מלובביץ' הוא ממהדורה ראשונה, אלא שחסר בו מבואו של המהדיר כמו גם הנספחים שבסוף הספר. תת-מהדורה זו יצאה אף היא לאור בשנת תשי"ח כרשום בדף השער, והשוואת הספרים מורה שהיא נדפסה סמוך לגמר עריכתו של הספר, שכן רק בסופו יש אי אלו שינויים בהערות. ככל הנראה, מעט

י _____ רבנו אברהם בן הרמב"ם

כשנחשפתי לפירוש רבנו אברהם לראשונה בימי חרפי, היה זה במהדורה זו האחרונה, ומהר מיד נוכחתי לראות שלמרבה הצער מהדורה זו אינה שימושית למרבית הלומדים. הן מצד לשון ההעתקה הקצרה והמסורבלת, והן מצד חסרון עריכה ועדכון - כמעט היה זה בפני כספר החתום. השקעתי מאמץ רב בלימודו וחזרתי עליו פעם אחר פעם, וכולי האי ואולי, עדיין נותר אחוז לא מבוטל מן הפירוש שלא יכולתי להבין כראוי.

חזרתי אחרי המהדורה הראשונה ועברתי גם עליה והעמקתי על ידה יותר ויותר בפירוש רבנו, ועמדתי על מעלותיה וכן על מגרעותיה. בודאי לא יגרע חלקו של המהדיר שזרעו משלה לו לתת לפנינו ברכה כהיום זה, והנה שכרו אתו ופעולתו לפניו היא העבודה הראשונת בההדרת הטקסט והתרגום כידו הטובה עליו. ואולם גם מהדורה ראשונה זו אינה ידידותית, ועדיין הלשון הקצרה והמסורבלת דורשת מידה מסוימת של מומחיות אפילו רק כדי לקרוא את הדברים בצורה שוטפת ונכונה.

קושי נוסף במהדורה זו, שפעמים רבות גם אחרי פיענוח לשון הפירוש, עדיין אין הלומד מסוגל להבין את הרקע לפירוש רבנו אברהם מבלי שתוקדם לו איזו הקדמה, בכדי שיבין הבסיס הפשטני שעליו תמך רבנו יתדות פירושו. גם במקומות שנזקק לכך המהדיר, לעתים קרובות הערותיו אינן עוזרות הרבה להקל על הקושי, בשל השפה הקצרה של ההערות וההפניות הקצרצרות. זו ואצ"ל זו, שעיסוקו הרב של המהדיר בהערותיו בעניינים טקסטואליים, הותיר לו מעט מדי זמן ומקום להקדיש לענייני פרשנות אפילו הבסיסית ביותר, ובכן פעמים נשמטו ממנו מקורות מדברי הרמב"ם וכד', וכמו כן במקרים רבים הוא נמנע לציין הפניות לחלקים אחרים של הפירוש.

אי לזאת גמרתי אומר שהגיע הזמן שתורת רבנו תתחדש כנשר נעוריה ואחרי בלותה תהיה לה עדנה במהדורה חדשה ומתוקנת. אחרי שנים של עבודה שהיו בעיני כימים אחדים באהבתי אותה, הריני נותן לפניכם היום ברכה. עבודה זו הניבה מעלות חשובות, הן בגוף הטקסט של הפירוש והן בהערות הנקובות בשם 'שולי המעיל', ואפרט אותן אחת לאחת:

לפני גמר הדפסת הספר בשנת תשי"ח, נדפסו ממנו מספר עותקים לכבוד חגיגת בר מצוה לבנו של הרב ששון.

ד. נוסח הפירוש המתורגם

הנוסח שלפנינו הוא בעיקרו תרגומו המדוקדק של המהדיר ע"פ העתקה מדוקדקת של נוסח הערבי שבכתה". ניתן להיווכח שהמהדיר עשה מלאכתו בתכלית הדקדוק, ותרגומו הוא תרגום מילולי מדויק מאד ע"פ רוב. כמש"כ המהדיר בהקדמתו, אחר שהעתיק ותירגם הפירוש, חזר ובדק פעם אחר פעם, דקדק בחסרות ויתרות¹ וישב על כל קוץ וקוץ, עד שהוציא מתחת ידו מלאכה אומנתית למופת². [לשם השוואה יש לציין, שבעוד שדרך מתרגמים אחרים כמו הר"י קאפח לתרגם בשרירות קצת, שיהא נוח לקרות ונוח לרצות - המהדיר היה קפדן מאד לתרגם באופן מילולי לגמרי].

ואמנם לדעתי כל זה בא על חשבון הבהירות, ומכאן הבעיה בהבנת לשונות וביטויים קשים המצויים בפירושו, ומלבד זאת הלשון מסורבלת ומעומעמת מאד עד שלפעמים אי אפשר להבין עומק כוונתו³.

כד. ואמנם לא יכולתי להשלים עם מנהגו להעתיק - לא רק בתרגומו אלא גם בהעתקת המקור הערבי - את לשונות הפסוקים בחסרון יו"ד ווא"ו ע"פ נוסח המסורה, למרות שברוב המקומות באו הפסוקים מלאים בכתה"י כרגיל למי שמעתיק בלי נקודות (יצוין שלפעמים הוסיף המעתיק או המגיה נקודות בגוף כתה"י, והעתקתי הכל כצורתו מבלי להעיר על אלא במקרים בודדים בעלי ענין מסויים, ואף גם זאת שהעורך השיאני להוסיף אי אלו נקודות גם כשלא נמצאו בכתה"י לשם הבהרה). גם המהדיר אחרי שובו ניחם ע"ז אבל לא היה לאל ידו לתקן את אשר כבר עיוות כמו שהתלונן על כך במבואו (עמ' 50). מצדי השתדלתי ככל האפשר למלאות החסרון ע"פ המקור, אבל מובטחני שלא נגמרה המלאכה, ואמנם חוששני דאי דייקנא כולי האי לא גמירנא.

כה. כדרך אגב יש להעיר, שיתכן מאד שדרכו של המהדיר בתרגומו לא היתה מוצאת חן בעיני מחברו. כבר הציב הרמב"ם הגדרות וכללים הנחוצים לתרגום ספריו מערבית ללשון הקודש, כשאחד מהם הוא להביע את הרעיון בשפת התרגום שלא באופן מילולי [ראה מכתב תשובתו לר"ש ן' תיבון, וכ"כ ר"י ן' תיבון אביו בהקדמת תרגומו לחובות הלבבות (והעירוני שהוא נזכר ע"י הראב"ד שבועות ו:ט, ראה מאמרו של ר"ש אברמסון ב'סיני' גליון צד עמ' קצג, וראה לשון השואל בשו"ת הרא"ש נה:ט)]. ואולם דומה שאפילו אם לדידיה לא ניחא ליה, בדורנו כבר אי אפשר בענין אחר. מי יתנשא לומר אני אמלך ואני אשפוט על כוונת המחבר ואתרגמו כרצוני. אין לנו אפשרות אחרת מלקחת דבריו אחת על אחת באופן מילולי, ולהשתדל להבין רצונו כפי מדת האפשר. וראה מש"כ בזה ד"צ בנעט במאמרו 'הרמב"ם כמתרגם דברי עצמו' (תרכיץ תשי"ב, עמ' 170 ואילך).

כו. בנוסף לכך, בחר המהדיר ללשון תרגומו את לשון העברית הרבנית המורגל בחיבורים

במהדורה הנוכחית פנים חדשות באו לכאן בהמון תיקוני תרגום בגוף הטקסט¹², כשמאות רבות של מלים וקטעי מילים מהערבית-יהודית המקורית תורגמו מחדש, תוך ניצול ההתקדמות שנעשתה בשטח על ידי מובילים מומחים בשפה זו בחיבוריהם [בייחוד המילונים החשובים לערבית-יהודית של פרופ' בלאו ופרופ' מרדכי עקיבא פרידמן], ועוד כלי עזר כמו אלו שבאתר פרידברג לחקר הגניזה ולשון הערבית-יהודית. כאן עלי להודות להרב יהודה זייבלד והרב יעקב וינסלברג וכן לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, שתמיד נאותו בחפץ לב לעזור בפיענוח ניבים וביטויים מסובכים.

מלבד השינויים בתרגום, עוד עמלתי רבות לשפר את יעילות הקריאה בטקסט הקיים. מי שינסה ללמוד מן הספר במהדורתו הראשונה יכיר שההקשר והתחביר של הטקסט המתורגם הם לעתים קרובות אטומים, ותוספות אינספור שהוצעו על ידי המהדיר ושולבו באופן מסורבל לתוך הטקסט, לעתים קרובות רק מוסיפים את ההמולה והבלבול (ועוד על זה להלן). כדי לייעל את הקריאה הוספתי פיסוק וקיטוע לאורך הטקסט, שילבתי את הפסוקים לתוך הפירוש, כל זה מצטרף לשינויי תרגום גדולים וקטנים, ועל ידי זה נוצרה מערכת חדשה של תיקון התחביר שתורמת רבות ליעילות קריאתו של הפירוש.

ה. ההוספות בגוף הטקסט המתורגם

כאן המקום להזכיר בעיית התוספות הרבות שבנוסח התרגום במהדורתו הראשונה, ואופן התמודדותי עם בעיה זו. מדברי רבנו עצמו אודות פירוש זה אנו למדים שפירוש זה ככל הנראה הוא טיוטה ומהדורא קמא שלא הספיק מחברו לעורכו כרצונו, כמו שהארכנו למעלה. תעיד על כך העובדה שדברי רבנו באו בדרך כלל בקיצור נמרץ, ופעמים אף ניכר שלא ירד רבנו לפרש דבריו כל הצורך וסמך על עצמו שלעת הפנאי יערכנו מחדש, רק שנטרפה השעה ולא עלתה בידו לעשות כן.

מימי הביניים שבתקופתו של רבנו. גם דבר זה עשוי להכביד על קורא בן ימינו שימצא סגנון זה מוזר. מי שירצה לחטוף פירוש יפה ורעיון נעלה פה ושם לא ימצא מבוקשו בנקל, שכן נדרשת רגילות בשפה שתרגם המהדיר. ואולם רגילות זו תבוא במעט זמן למי שיעקוב אחרי הפירוש פסוק אחרי פסוק.

כז. במקרים כאלו הלשון המקורית בערבית צוין בהערה, מלווה בתרגומו של המהדיר בדפוס¹³, לרוב תוך נימוק שינוי התרגום שבמהדורה הנוכחית.

המהדיר נתן לבו לזה, ולכן הוסיף מלות קישור והבהרה לתוך הטקסט בין סוגריים, במקומות שקיצר רבנו באופן המכביד להבין את הנקרא^כ, או במקומות שלשונם של רבנו אינו מובן דיו לקורא בן ימינו^{כט}. כמו כן החליט במקומות רבים שיש מגרעת בכתה"י וחסרון תיבות או שורות מפני טעות הדומות (homeoteleuton), והשלים החסרון ע"פ השערה בין חצאי מרובעים []. דא עקא, שהשתמש במרובעיים גם לסמן הוספות שמקורן בגוף כתה"י עלי גליון וביני שיטי, והקורא לתומו שאינו מעיין בהערות אינו יכול להבחין בין הוספות המעתיק והמגיה, להוספות המהדיר על פי השערה^ל. בכמה מקומות אף נכשלו מחברים

כח. המהדיר הכניס את הוספותיו בסוגריים רגילים כאלו (), ואמנם לפי הנהוג כיום הסוגריים משמשים כסימן למחיקה, ורבים העירונו ששימושו של המהדיר בהם גרם להם בלבול. במהדורתנו באו הוספות כאלו באותיות קטנות ובפונט שונה בגוף הטקסט, ואנו מקווים שזה יתרום ליעילות הקריאה.

כט. כאן אעיר על דרכו של המהדיר, שלפעמים לקח על עצמו להוסיף הוספה אחת לכל אורך הספר במקום להרגיל את הקורא לסגל ביטויים מיוחדים השייכים לרבנו. לדוגמא, דרך רבנו להתייחס אל הקב"ה כשהוא נסמך לפעולה כ"יתעלה" [במקור נתקצר כ'תע' במקום 'תעלי'] סתם, בלי שיקדים לו שם או תואר, למשל: 'אמר יתעלה'. ובכל מקום שכזה הוסיף המהדיר בסוגריים (ה'), למשל: 'אמר (ה') יתעלה'. בעיני נכון הדבר להניח לשון רבנו כמתכונתו, ובין יבין הקורא שזהו דרכו של רבנו, וכך עשיתי. ואמנם הדגשתי תיבת יתעלה בכל מקום, להראות שמדובר בכינוי לו יתעלה (ראה עוד בדברינו להלן על ענין זה). דוגמא נוספת: דרך רבנו כשמפרש שורש מילה מסויימת, להראות מלה נוספת בתנ"ך שנגזרה מאותו שורש. בכל מקום שהוא עושה כן הוא אומר 'גזרתו פסוק פלוני', והכוונה בזה שגזרת אותו השורש, ר"ל עוד מלה שנגזרה מאותו השורש, נמצאת במק"א בפסוק פלוני. ואולם המהדיר הוסיף תמיד בסוגריים גזרתו (מן) פסוק פלוני. נראה שהגיעו לכך מה שהרבה פעמים כתב רבנו 'משתק מן' שפירושו 'נגזר מן', אבל שימוש זה ברוב המקומות בא כשרבנו מבאר שורש המלה ולפעמים אף כשמצמיד לו ממקרא שכתוב כשכוונתו לומר נגזר מן השורש שממנו נגזר פסוק פלוני (וכזה הוא סגנונו של הר"י ׳ן' בלעם, ראה 'שלשה ספרים לר"י ׳ן' בלעם' מהד' ר"ש אברמסון עמ' 164 הערה 2, ונראה שהתכוון לכתוב ע"ז בהקדמת הספר שהיה אמור להופיע זמן קצר אחרי הופעת הספר אלא שכנראה לא איסתייע מילתא). ואמנם השימוש שיצר המעתיק צורם את האוזן, שעל ידי זה משתמע כאילו רבנו אומר שפסוק זה נגזר מפסוק שם, ואין לזה שום מובן. מחקתי כל הוספותיו אלו בהסתמכי על כך שלא יארך הזמן עד שהקורא הישר יסגל לעצמו את סגנונו המיוחד של רבנו. כמו כן דרך רבנו לשלב ציטוטי מקראות בלי להקדים להם הקדמה 'כמו שכתוב' וכדו', ובכל מקום מוסיף המהדיר בסוגריים מילות אלו. אני מחקתי ההוספות, ובמקומן שמתו מקף (-).

ל. שלא לדבר על מהדורת תשמ"ד והצילומים ממנה, שחסרות בהן ההערות לגמרי ואין

אחרים וציטטו מובאות מן הספר כאילו הן מגוף החיבור, מבלי לדעת שהדברים אינם אלא פרי השערות של המהדיר^א.

גרוע מזה, ריבוי ההוספות בסוגריים ובמרובעיים גורמים שפירוש רבנו מיתחזי כמנומר, ומקשים על הלומד להשביע עינו מיופי אמרתיו של רבנו. ובייחוד באשר לשיטת המהדיר לתקן בשל 'טעות הדומות', למודעי אני צורך שלדעתי הפריז על המדה, ואם אולי מיעוטן יפה הרי שרובן קשה כעשן לעינים. לטעמי מרביתן של הוספות אלו אינן מוכרחות, ויש שגם אינן מוסיפות כלום לב. וגרוע מזה, במקומות רבים הוספות אלו לא קלעו למטרה, ובמקום לפרש ולהבהיר הם עוד הוסיפו צרה וגרמו מבוכה. יש שהוספות אלו יוצרות פירושים שכלל לא התכוון להם רבנו, והארכתי בזה בהזדמנויות שונות לאורך ההערות^א ולא ע"ט האסף.

במהדורתי מיעטתי בהוספות המהדיר, הן מלות הבהרה שבסוגריים, והן הוספותיו שבין מרובעיים, ולא הנחתי אלא אלו שלדעתי יש צורך בהן ואינן

הלומד יכול לדעת מבטן מי יצאו הדברים. דומני שדין גרמא, מכיון שלא העריך המהדיר הגהות המגיה כראוי לו, ולא העניק להן סמכות גמורה, ממילא לא חש להגיה ולהציע תיקוניו וקריאותיו. ואולם אנו לרגל מלאכתנו, ובהיותנו נשענים לגמרי על הגהות המגיה, בחרנו לשמור על הלשון המקורית ככל האפשר.

לא. ראה לדוגמא בפירוש רס"ג שבמהד' הר"י קאפח בפירוש לפר' תולדות (כז:מ, עמ' מח הערה 7), ושם בפירושו לפר' משפטים (כב:כח, עמ' פח הערה 13) הביא קטע מתוך פירוש רבנו שהביא מרס"ג בתוספות הוספות מדומות משל המהדיר, וכך אירע לו במקומות נוספים, כמו להלן שם (כג:לג, עמ' פט הערה 14). וכן נכשל בזה ר"א גרינבוים בהסתמכו על תוספת לשון המהדיר בספרו פירוש התורה לר"ש בן חפני גאון לפר' ויחי (עמ' תכב הערה 401), ולעיל מיניה שם (עמ' שלט הערה 115) אף העיר בדברי רבנו שהביא מפירוש רשב"ח מבלי להזכירו בשמו, ולא הרגיש שהפיסקא הנידונה כלל לא כתבה רבנו אלא תוספת המהדיר היא (ולפלא ששם בהערה 116 ציין בעצמו להערות המהדיר).

לב. וכבר ביקר פרופ' י' בלאו את המהדיר בענין זה, ראה דבריו המאלפים בסקירה שסקר את הספר ב'קריית ספר' (35:3 עמ' 323-320).

לג. לדוגמא בעלמא ראה מש"כ בפר' ויחי (בראשית מח:יד) בביאור הכתוב 'שָׁפַל את ידיו', ולהלן שם (מט:ט) על הכתוב 'מטרף בני עלית', ובפר' וארא (שמות ח:יז) על הפסוק 'תשחת הארץ', ובפר' בשלח (טז:טו) על הפסוק 'כי לא ידעו מה הוא'.

עלולות להכביד על הקורא. אציין שבמסגרת זו גם אני הוספתי תוספות כאלו פה ושם בסוגריים^{לד}. ואולם כשהדבר נצרך להבהרה יתירה על מלה בודדת, בדרך כלל הנחתי לשון רבנו המקורי והבהרתי כוונתו בהערה.

ו. הבלטת לשון המקור - העברי והערבי

כבר נתן המהדיר סימניות בתוך הטקסט המתורגם כדי להדגיש ציטוטים עבריים שבגוף המקור הערבי - לשונות הפסוקים שאותם מפרש רבנו באו באותיות גדולות, וציטוטי מקראות ואימרות חז"ל שהביאם רבנו בפירושו הובלטו ע"י פיזור האותיות^{לה}. במשך עבודתי עמדתי על כך, שיש תועלת גדולה בכך שהקורא ידע ויבחין לא רק בציטוטי מקורות שבאו במקור בלשון עברית, וכיך גירסאותיו ונוסחאותיו של רבנו^ל, אלא גם בניבים וביטויים עבריים שהביאם רבנו בלשונם גם במקור הערבי בכדי שיעריך כראוי שימושו של רבנו בשפתו המקורית. מכיון שכן הבלטתי כל אלו המקרים באותיות

לד. הסוגריים הן דקים, כדי להבחין בין המילים שהוספתי אני ולא נמצאו בדפוס^ר, לבין הוספות המהדיר שבאו בסוגריים עבים.

לה. בגוף כה"י הוסיף הכותב נקודות בצורת סגולתא מהופכת מעל לתיבות מפסוקי המקרא, כנראה לצאת ידי חובת שרטוט, אלא שנראה שהוא עשה כן כדי להטא ולא תמיד דקדק באותיותיה ולכן רשם לפעמים נקודות אלו גם מעל תיבות עבריות אחרות (ראה לדוגמא מש"כ בפר' וישב לח:יג בהערה). ואשר לניהוג קדמון שהנקודות משמשות בתפקיד השרטוט, ולמנהג הרמב"ם בזה ראה מאמרו של נ' דנציג 'שרטוט ספרי קודש' בתוך ספר 'עטרה לחיים' (ירושלים תש"ס, עמ' 328-323), והשווה 'תשובות הגאונים החדשות', מהד' ר"ש עמנואל (סי' נד, עמ' 59 ואילך).

לו. כשהדבר נוגע לציטוטים מן הספרות התלמודית והמדרשית, יש חשיבות מרובה לעמוד על גירסאותיו של רבנו במקום שהן שונות משלנו ולהכיר ניסוחו המיוחד הדומה במדה מרובה לנוסחאותיו של הרמב"ם ולמסמכי הגניזה, ותמיד הערנו על כך בהערות, ולהלן במבוא נייחד הדיבור בזה בע"ה. כאן אציין שבנוגע לציטוטי מקראות, נהג רבנו לצטט ע"פ זכרונו ולא תמיד ציטט הנוסח המדויק, ובכן ימצא הקורא שינויים רבים בין הנוסח המצוטט לנוסח המסורה. המהדיר ראה בכך שיבוש וטעות, ולכן 'תיקן' הנוסח במהדורתו בהתאם, ואמנם כבר נודע שמנהג רבנו הוא מנהג הקדמונים, וכך נהג הרמב"ם לפניו [והעיר ע"ז פרופ' בלאו במאמר ביקורת שלו על מהדורת המהדיר, ב'קריית ספר' (35:3 עמ' 321)]. העדפנו להשאיר הנוסח המקורי במקרים כאלו ולעיר על השינוי בהערות, וכך יוכל הלומד להכיר מדתן של ראשונים באשר לדרכם בציטוטי מקראות.

מודגשות, ורק שמות עצם השארתי באותיות רגילות בדרך כלל, מלבד מקרים מיוחדים שבהם נדמה לי שימצא הקורא ענין לדעת שהשמות מופיעים גם בגוף המקור כצורתם שבתרגום^{לז}.

כמו כן לאידך גיסא, בזמן שרבנו מזכיר ביטוי מיוחד בערבית לפרש מילים במקרא - שעל פי רוב תרגומים אלו שרשם בתרגומו של רס"ג, והשתדלנו להעיר במקרים החריגים - או במקרה שנדמה שיש תועלת לקורא לעמוד על המלה הערבית שבמקור ולהכיר מונחים מיוחדים שבהם משתמש רבנו לאורך הפירושו^{לח}, השארנו בתרגום את המילים הערביות המקוריות ושמנו אותן בין מרכאות, כשלאחריהן שמנו תרגומם בתוך סוגריים ובגופן שונה^{לט}. תרגומים אלו נעשו ברובן ע"פ תרגומו של המהדיר, ומיעוטן מדעתנו בהתייעצות עם המומחים לדבר.

ז. צורת כתיבת שם ה'

כינוי שם ה' המורגל בדברי רבנו, כמו עוד מחברים מבני תקופתו, הוא 'תעאלי' [-יתעלה], כשהוא נכתב תמיד בקיצורו 'תע' [לעתים רחוקות אפשר

לז. שתי דוגמאות: א. כשרבנו מדבר על ארץ ישראל במובנה ההיסטורי כארץ אבותינו ונחלתנו, הוא אומר בלשון הקודש 'ארץ ישראל', ואמנם כשהכוונה לאזור גיאוגרפי אין הוא אומר 'ארץ ישראל' אלא 'אלשאם'. הבחנה זו נעלמה מעיני המהדיר כאשר הערתי במקומות אחדים, וכשיודגשו הדיבורים העבריים בא הכל אל נכון. ב. בפר' ויחי (מט:ט) בא בלשון רבנו המקורית הביטוי: 'משיח ראשון דוד ע"ה', ונתקשה המהדיר במה שקורא רבנו לדוד המשיח הראשון, בעוד שכבר לפני דוד נמשח שאול למלך על ישראל. ואולם כמו שהערתי בהערות לשם, הביטוי לקוח מלשון הרמב"ם בהל' מלכים (יא:א), וע"י הדגשת הביטוי המקורי ניכר לקורא בעליל שמדובר בציטוט לשוני, ולא רבנו הוא שקוראו לדוד המשיח הראשון.

לח. לדוגמא, המונח 'אלתאוויל' בשימוש רבנו מסמן פירוש אלגורי שלא כמובנם הפשוט של המילים. בתרגומו של המהדיר תורגם המונח באופנים שונים (כמו פתרון, פירוש, דרש) כפי המזדמן, ואמנם לענ"ד יפיק הקורא תועלת רבה בהכירו בכל פעם שמדובר באותו מונח, וכך יעמוד על כוונת רבנו בדיוק. בע"ה במבוא נייחד הדיבור על מונח זה ועוד מונחים קבועים המופיעים בפירוש רבנו ואופני השימוש בהם.

לט. כהיום הזה הולכת וגוברת הדרישה לתורתם של הקדמונים שנכתבה בערבית-יהודית, וגם תרגומו של רס"ג לערבית מתחדש בדפוס במהדורות חדשות ומוערות. נדמה שיש ימצאו הקוראים תועלת בהבאת לשון רבנו המקורית עם תרגומו.

לראותו כשהוא נכתב במלואו, ראה אגרות הרמב"ם מהד' ר"י שילת, עמ' עה]. כינוי זה היה נפוץ במזרח התיכון בין דוברי ערבית, ויש לו דמיון חזק בצליל ובתוכן לשם 'אללה' המורגל אצל דוברי ערבית [ופעמים גם בדברי רבנו בפירושו הנוכחי], והוא גם דומה בתוכנו לכינוי האידישאי 'אויברשטר'. סגנון לשוני מיוחד אימץ רבנו בעקבות הרמב"ם, והוא לשלב את השם 'יתעלה' בתוך הצהרות כנגד נטיות הגשמיות². בחרנו להדגיש השם 'יתעלה' במקומות שרבנו השתמש בקיצור 'תע', בכדי להורות שהוא מופיע במקור ככינוי אליו יתעלה ואינו נקרא כפועל בעלמא, ואולם כשכתב רבנו בערבית 'אללה' תורגם 'ה' כרגיל בזמננו [בלי הדגשה מיוחדת].

יש לדעת שבמקור נכתב שם הויה בצורה זו: 'וי', ואין לדעת בבירור אם כך היה מנהגו של רבנו עצמו או של הסופר המעתיק. אבל נראה שכך נהג רבנו, שכן גם האזכרות שבספר המספיק (מהד' רוזנבלט) מופיעות כך. המהדיר שינה וכתב לפי המורגל: ה', ואמנם העדפתי להניחו כבמקור. צורה זו, הנושאת גימטריה כ"ו כמספר שם הויה, היתה נהוגה משנים קדמוניות, וכן אתה מוצא בהעתקת פירוש ר' תנחום הירושלמי לתרי עשר, בן זמנו ומקומו של רבנו בדור שלאחריו. וכמו כן נמצא בפירוש 'חמאת החמדה' לר' שת בר יפת הרופא שחי בדור שלאחרי רבנו בארם צובה³. אציין שכך גם נהג נין נכדו של רבנו ה"ה רבי דוד הנגיד האחרון בחיבורו 'מורה הפרישות' (מהד' פנטון, ירושלים תשמ"ו), ובפירושו לתפילות שבכת"י הבודלי (מספרו: Hunt. 447). ואמנם הרמב"ם עצמו נהג לכתוב בשלשה יודין, וכך גם יש במכתב בכת"י רבנו שפורסם ע"י פנטון Maimonidean Studies (ח"א עמ' 49).

ח. ציונים ומראי מקומות

רבנו רגיל לאורך פירושו לציין את המקור הכללי שמנו ציטט, והמהדיר ציין בכל מקום את הציון המדויק. אמנם במקום לרשום את הציונים במדור ההערות כבדפו"ר, בחרנו לכלול אותם בגוף הטקסט בגופן שונה, כדי להקל על הקורא המעוניין בקריאה רצופה מבלי להזדקק לבדוק כל הערה והערה לדעה מה יעשה

מ. דוגמאות רבות התבארו בהערה לפר' בראשית א: כז ע"ש.

מא. במבוא לפירושו במהד' פלדשטרן, צויין לדברי רש"א ורטהיימר בקובץ 'גנזי ירושלים' ג, עמ' ו-ז שהצביע על מציאות צורה זו בדברי רבנו, כתגובה על דברי רב"מ לוין שיצא

יח. רבנו אברהם בן הרמב"ם

לה. ואמנם כל זה בציונים ומראי מקומות שרבנו הפנה אליהם בעצמו, אבל השוואות ומקורות לדבריו קנו מקומן במדור ההערות. כמו כן כשציונו של רבנו לא היה ברור, סתמנו בפנים והערנו על כך בהערות.

ט. ההערות

פנים חדשות באו לכאן במדור ההערות שבמהדורה הנוכחית, וההערות נועדו להשיג כמה מטרות חשובות, ואלו הן:

♦ **הבהרת הפירוש** - בראש ובראשונה שמתי לי למטרה להסביר ולהבהיר רבים מן הקטעים הקשים להבנה למעיין המצוי, בין אלו שלשונם עמומה והיה צורך לסגנן ביאורו מחדש, ובין אלו הקשים יותר המצריכים ביאור רחב כדי לעמוד על דעתו^{מב}. במסגרת זו ניסיתי כמיטב יכולתי להציע בפני הלומד באופן מורחב את הרקע הפרשנותי של הפירוש - הן בהצגת המקורות שמהם שאב רבנו אברהם, והוראת מקומו בתוך שושלת מסורת הפרשנות של הגאונים וממשיכי דרכם באנדלוסיה שבספרד, והן בהשוואת והערכת פירושו^י מול פירושי יתר גדולי המפרשים הראשונים והאחרונים^{מג}.

לטעון שצורה זו נהוגה היתה דוקא בין הקראים. כמו"כ צויין שם למאמרו של פרופ' לוטרכך בנושא זה בקובץ PAAJR 2, ושם עמ' 56-57 פירט אופנים שונים לכינויי השם הבנויים על צירוף ו' עם שני יו"דין ע"ש.

מב. במסגרת זו לא נמנעתי גם לדון בדברי חוקרים אחדים שמצאו ענין בשיטת רבנו ופירושו מזוית זו או אחרת, וביררתי כמיטב יכולתי הסולת מן הבר. יודע אני שמבין אלו שהבאתי מדבריהם נמנים גם אלו שדעותיהם לא ייושרו בעיני קוראים אחדים, ואני מוסר מודעה מראש שכלל לא התכוונתי לתת גושפנקא על מאן דהו כשהבאתי מדבריו בספרי [מה שבלא"ה נבצר ממני, בהיותי יושב על משמרת רוכן על עבודתי מבלי לעסוק בטיבו של כל אחד ואחד], אלא רק נהגתי כמידת רבותינו נוחי נפש, שגם כשלחמו עם מהרסין ומחריבין להעמיד הדת על תלה, הביאו מדברי החוקרים כאשר באו לברר דברי תורה על אמיתתם, ולא הסתכלו בקנקן אלא במה שיש בו, ודברי חכמים בנחת נשמעים.

מג. השדלתי לא להכביד על הקורא במקבילות מכל המפרשים, ולא הצגתי מדבריהם אלא כשהיה נראה לי שיש בדבריהם להדגיש את הקו המיוחד שבתורת רבנו. לעומת זאת, ביודעי עד כמה מטריד הדבר בהרבות עייני"ם והפניות סתומות ממקום למקום, השתדלתי במידת

♦ השוואות לכתבי רבנו ומפרשים נוספים שנדפסו לאחרונה -
התקדמות חשובה בהבנת דברי רבנו נעשתה בדורנו על ידי פרסום
כתבים נוספים מהקדמונים, השופכים אור על משנת רבנו. העיון
במסמכים אלו הניב תועלת לאין שיעור להבנת שיטתו והילוך
מחשבתו של רבנו בכלל, והשקפתו בסוגיות שבהן הוא עוסק
בפרשנות המקרא בפרט.

תחילה וראש יש למנות את כתביו של רבנו עצמו, ובייחוד החלק
הנוסף מספרו הגדול 'המספיק לעובדי השם' שנדפס בשנת
תשמ"ט בההדורת נסים דנה. חשוב להזכיר גם את חיבוריו של ר'
תנחום הירושלמי - מילוננו למשנה תורה להרמב"ם 'אלמרשד
אלכאפי', ופירושו למקרא ההולכים ונחשפים. מאחר שר' תנחום
פעל בקירוב לזמנו ומקומו של רבנו^{יד}, והיה גם קרוב ברוחו אליו
בהיותו אדוק במשנת הרמב"ם, הרי שפירושו בכחם לתרום הרבה
להבנת משנת רבנו, כמו שיווכח המעיין מהשימוש הנרחב שעשינו
בהם לאורך ההערות.

♦ חשיפת מקורות הפירוש - העוקב אחרי ציוני רבנו למקורותיו,
יבחין שפרשנותו מושתת בעיקר על תרגומם של אונקלוס ושל

האפשר להביא ציטוטים מלשונות המחברים שהובאו דבריהם. גם נתתי לב שלא יארכו
הגליונות בהערותיי יותר מן המדה הנדרשת. יראה הלומד וישפוט עם קלעתי למטרה.

מד. על תולדות חייו איננו יודעים הרבה, חוץ ממה שדווח בנו, המשורר יוסף בן ר' תנחום
הירושלמי, שהוא נפטר בפוסטאט (מצרים) בשנת נ"א לאלף החמישי. למרות שבנו של ר'
תנחום, יוסף המשורר הנזכר, היה מקורב ביותר לר' דוד הנגיד בנו של רבנו, וכן בדורות
הבאים מצאנו לר' דוד הנגיד השני שמרבה לצטט מדברי ר' תנחום בפירושו על התפלה
בכת"י הבודלי שמספרו Hunt. 447 מביא מפירושי ר"ת למקרא, לדוגמא ראה שם עמ' 37r,
42v, 38r, ובהגהותיו שבגליונות כת"י Hunt. 597 מרבה להביא פירושי מילים בקיצור ממילוננו
של ר"ת 'אלמרשד אלכאפי', איננו יודעים על שום היכרות אישית בין רבנו עצמו ור' תנחום
הירושלמי. הדעת נותנת שאילו היתה היכרות של ממש בין האחד למשנהו, היה בא זכרו של
האחד בכתביו של השני, ויתכן אפוא כפי שמשערים החוקרים, שלא הגיע ר' תנחום למצרים
אלא אחרי פטירת רבנו. ועכ"פ אף אם לא הכירו זה את זה באופן אישי, הרי שתורת שניהם
מגלה חפיפה מסוימת הנובעת בודאי מקירבת רוח מקום וזמן.

רב סעדיה גאון, ועל פרשנותם של רב סעדיה גאון^{מה} ורב שמואל בן חפני גאון, כמו גם על ביאוריו של אבי אביו רבי מימון הדיין, ראב"ע, ועוד מגוון רחב של מפרשים ובלשנים. להלן במבוא נייחד את הדיבור על אופן שימושם של רבנו במקורות שעמדו לפניו, אבל כאן נעיר שמאז פרסומו הראשון של הפירוש, נעשו צעדים מדהימים בחקר הגניזה, אשר הגדירו מחדש את תחום לימודי הערבית-יהודית בפרט ואת המסורת הגאוןית-אנדלוסית בפרט. מקורות חשובים שהשתמש בהם רבנו אברהם בכתובת פירוש, מתגלים עתה על ידי מהדורות מדויקות של ספרי רב סעדיה גאון ורב שמואל בן חפני גאון הנדפסים על פי ממצאי הגניזה. כתוצאה מכך זוהו מקורות רבים לדבריו שהיו נעלמים עד עתה, והובהרו מספר גדול של קטעים קשים בפירוש. בצדק יאמר, שחיבורי רס"ג ור"ש בן חפני שיצאו לאור אחרי הופעת הפירוש במהדורתו הראשונה, שינו באופן בלתי משוער את הבנתנו בפרשנותם של גאונים אלו, וכמו כן פירוש רבנו המושתת על פרשנותם מקבל אור חדש לאחר השוואה מדוקדקת לאורך כל החיבור בין פירושם לפירוש.

♦ **אשנב לפרשנות בית מדרשו של הרמב"ם** - מיוחד הוא רבנו כנציגו היותר נאמן של בית מדרשו של אביו הרמב"ם. חיבה יתירה נודעת לפירוש, באשר הוא לבדו - מכל האותות והמופתים ומכל היד החזקה שעשה משה לעיני כל ישראל - יכול לתת לנו תמונה שלמה של שיטת פרשנות המקרא של הרמב"ם ובית מדרשו. המעיין ימצא לאורך ההערות דגש מיוחד בהבהרת שיטה זו לאורו הבהיר של פירוש רבנו, ולהלן במבוא נפרט סגולותיו של העיון בשיטת הרמב"ם לאור דברי רבנו בפירוש.

חשוב לציין, שרבים מהערותיו של המהדיר בדפו"ר שולבו לתוך הערותיי כשהן חתומות בשם שהוא קרא להן - הערות 'נהור שרגא', והן מופיעות כצורתן

מה. כידוע, רס"ג כתב שני פירושים לתורה, האחד הוא תרגום מילולי קצר לערבית - 'תפסיר', והשני הוא הפירוש הארוך, אף הוא נתחבר בערבית.

דברים אחרים אודות החיבור ולמיב המהדורה _____ כא

תוך כדי עריכה סגנונית קלה^מ, ועדכון ציוני מקורותיו ע"פ המהדורות המיוחדות הנפוצות כיום^מ. במקרים רבים כשהיה צורך להוסיף על דבריו, הובאו דבריו תחילה בצורתם, ואחר החיתום מתמשך הדיון בסתם^מ.

עוד ניסיתי לחזר אחר הערותיהם של חכמי הדור שעסקו בתורת רבנו, והבאתי אותן במקומן כל אחת על שם אומרה^מ. בייחוד אכיר טובה להגאון מוה"ר שלום שפיץ נר"ו, אשר השאילני בטובו עותק ספרו המעוטר בהערותיו והגהותיו והם היה לי לעינים בכמה מקומות, והבאתי הערותיו על שמו כל אחת במקומה. חמרא למריה וטיבותא לשקיה - ה"ה בנו ידידי הר' יעקב אליעזר שפיץ נר"ו.

י. ברכות והודאות

בכבוד ובמורא אברך את הורי היקרים שגדלוני מנעורי ועד עתה, ועוד ידם נטויה בעידוד ועזרה, זכות אבותי ויושר הורי הם שהביאוני עד הלום. עטרת ראשי אבא מרי הרב נר"ו, ואתו עמו אמי מרתי מנב"ת, הדריכוני בחכמתם הגדולה, השקוני מתורתם העמוקה וברכוני ברוב ברכה. הם אשר הנחילני מורשה קהלת יעקב עם תורה צוה לנו משה, והשרשים שנטעו בי נשאו פרי בצורת

מו. לדוגמא: המהדיר רגיל לקרוא לרבנו בשם 'המחבר', ואילו אני לפי דרכי העתקתי בכל פעם: 'רבנו'.

מז. כמו כן תיקנתי הרבה מראי מקומות שגויים, אבל זאת למודעי שלא בדקתי את כולם באופן שיטתי, ויש שהעתקתי ציוניו מבלי לבדוק אותם.

מח. כאן אראה לנכון להעיר, ששנים של בדיקה קפדנית ועבודה על הפירוש, הניבו גם מקרים רבים שבהם הערותיו של ויזנברג והצעותיו מבוססות לדעתי על הבנה מוטעית של הפירוש. במקרים אלו התלבטתי אם להביא דבריו ולהתדיין בהם, או שמא עדיף לכתוב בהערותיי מה שנראה לי, ולהתעלם ממה שנכתב על ידו במהדורתו. לבסוף החלטתי שעדיף לפרוש הדברים כשמלה לפני הקורא, ובכן יבין מעצמו הדרך שדרכתי להגיע למחוז חפצי, ואם יסכים אתי מה טוב, ואם לאו, יכיר לי טובה ששנית דברי חבירי לפני דברי ובכך הנצחתי אותם והבאתי אותם לתודעת הלומד.

מט. הערות שמקורן בספר מודפס נקראות על שם הספר (כמו לדוגמא: 'הערות למיסבר קראי' הלקוחות מספרו של הר"צ רוטברג בשם זה).

כב _____ רבנו אברהם בן הרמב"ם

הספר שאני נותן לפניכם היום¹. ירוו נחת מכל יוצאי חלציהם, תתענג בדשן נפשם, ויראו עולמם בחייהם אכ"ר.

מברכת הורי יתברכו גם מר חמי מוקיר רבנן עדין הרוח הר"ר אליהו אלבאז נר"ו ורעייתו שתחי' העומדים לימיני, והאשה אשר עמדי, ה"ה רעייתי יונתי תמתי דינה מנב"ת. עידודם התמידי ועזרתם הנדיבה בנפש ולב חפצה הם שעמדו לי להגיע למה שהגעתי ולהשיג מה שהשגתי. הברכה אחת היא לנו ולהם שנזכה תמיד לברכותיו של שוכן מרומים, והוא יתעלה ינחנו על דבר כבוד שמו ברחמים, דשנים ורעננים ושמחים בטובו כל הימים אכ"ר.

חשוב לי להכיר טובה בשער בת רבים להר' ד"ר דוב פרידברג נר"ו, שחלקו בספר זה, באשר הוא הגבר הוקם על אשר יזם והקים את האתר החשוב הנקרא על שמו The Friedberg Jewish Manuscript Society, גדול הרבה יותר מהתרומה הנדיבה שתתם בעין יפה להדפסתו. מאז שעמדתי על טיבו של האתר ההוא, על כל כלי העזר המוגשים בו לחקר הגניזה והשפה הערבית-יהודית, כמעט לא זז ידי מתוך ידו בכל שלבי עבודת הההדרה. ניתן להגיד בצדק, שבמדה רבה שלי ושלכם שלו הוא. מי שלא ראה מימיו מאורות המבצבצות ועולות מן הגניזה ומתהום הנשייה באמצעות כלי העזר שלו, יתקשה להעריך כראוי את החשיבות הרבה שבאתר זה, אבל מובטחני שיבא יום ויהנו הלומדים וילכו לאור חדש הזורח ובוקע באמצעות המפעל הגדול לתורה ולתעודה, הנגיש בחנם לכל דורש ומבקש לשתות מי באר שחפרה הר' דוב נר"ו, ומן הבאר ההוא ישקו העדרים.

ברכות לראש משביר, הר"ר גרשון ברנט נר"ו שתתם בעין יפה להוצאת הספר. גם ברכות יעטה מורה האלוף ביהודה, מוהר"ר שמעון חי אלוף נר"ו, ואתו עמו אחוזת נדיבי עם אנשי קהילתו ק"ק אהבה ואחוה יצ"ו שהטו שכמם לסבול עול ההוצאת ביד נדיבה. זכות רבנו ותורתו יעמוד להם לזרעם ויצו ה' אתם הברכה והשלום עד בלי ירח.

נ. הרגיל בכתבי רבנו יודע עד כמה קיים בנפשו מצות כבוד ומורא לאביו הגדול, וממדותיו נתרמו מדת אבא מרי הרב נר"ו שנהג כמדתו כלפי אביו זקני הרב הגדול המלך שלמה זצ"ל, ובכך הקים בית מדרש וקראו על שמו עוד בחיים חיותו 'אבן שלמה'. מה רבה זכותנו שספר זה הולך ונדפס תחת חסותו של בית מדרש זו לע"נ זקני זצ"ל שכה שקד ודאג בשנותיו האחרונות לראות ספר זה יצא לאור עולם. תנצב"ה.

דברים אחרים אודות החיבור ולמיב המהדורה _____ כג

התודה והברכה לידידי איש הספר החכם והשנון הר' אליהו מאיר קאהן נר"ו, אשר מראשית עבודתי התעניין בכל פרט ופרט והיה לעזר בכל שלב ושלב, ואף תרם הוא וזוג' שתחיל' סכום הגון להוצאת הספר לע"נ הוריהם הר"ר יוסף ומרת מרים פערל מארילעס ז"ל.

יזכר לטוב ידידי יקר הרוח הר"ר משה יהודה נצר נר"ו, אב ופטרון לפירוש רבנו אברהם במהדורתו הנוכחית, אשר תרם בעין יפה להוצאתו ואשר ברוח נדיבה יסמכני מאז אשר התעניין בעבודתי לראשונה.

חובה נעימה היא לי להכיר טובה לכל אשר עזרו על ידי בשלבים שונים, מהם בהשגת חומר והגשת עצה ותושיה, כהר' אליעזר יהודה בראדט, הר' אבא בה"ר עזריאל סוויאטיצקי, הר' יעקב דג'מל והר' דוד פרקש, ומהם בהגהה וביקורת, כהר' הלל שמעון שימאנאוויטש (ואחוזת מרעיו העוזרים על ידו במכון עלה זית), הר' יעקב יחזקאל נקדימון, הר' ישראל אברהם גרינבוים והר' עקיבא הכהן שטיינמן ה' עליהם יחיו.

את אשר אמרנו כבר הודינו עליהם, ויותר ממה שקראתי לפניכם אני חייב להודות ולברך לכל מורי ורבותי הי"ו שנתנו מהודם עלי, ולכל אחי ורעי שהיו לי לאחיעזר ואחיסמך בכל העניינים ואי אפשר לפורטם כי רבים הם, זכות רבנו ותורתו יגן עליהם ומלכא דעלמא יברך יתהון הם ונשיהם ובניהם וכל אשר להם בכל מילי דמיטב, כנפשם וכנפש המתאבק בעפ"ר רבנן ותלמידיהון,

משה במהר"א מיימון ס"ט

פרשת ויצא

(כח:י) וַיֵּצֵא יַעֲקֹב מִבְּאֵר שָׁבַע וַיֵּלֶךְ חֲרָנָה:

ויצא יעקב - הזכיר תחילת הנסיעה וסופה שהיתה מבאר שבע ועד חרן, ושוב הוא חוזר אחר כלל זה ופורט מה אירע לו בהמשך הנסיעה.

(כח:יא) וַיִּפְגַּע בַּמָּקוֹם וַיֵּלֶן שָׁם כִּי בָא הַשֶּׁמֶשׁ וַיִּקַּח מֵאֲבְנֵי הַמָּקוֹם וַיִּשֶׂם מִרְאשֹׁתָיו וַיִּשְׁכַּב בַּמָּקוֹם הַהוּא:

ויפגע במקום - טעמו והגיע. ומזה הושאל לתפלה פגיעה - לפי

א. רבנו מפרש 'וילך חרנה' כפשוטו שהלך לחרן והגיע לשם. מאידך, ראב"ע הביא מפירושו רס"ג (כ"ה בתרגומו כאן, וכ"כ בפירושו הארוך לפר' בראשית מהד' צוקר עמ' 266) שפירש: 'כדי ללכת לחרן', וכך גם בפירש"י: 'ללכת לחרן'. מפרשי רש"י ביארו בכוונתו שנתקשה לפרש 'וילך חרנה' כפשוטו, שהרי לאחר מכאן מתאר הכתוב מה שאירע ליעקב לפני שהגיע לחרן. ואמנם לדעת רבנו מקרא זה נדרש ככלל ואח"כ פרט, ור"ל תחילה כלל הכתוב נסיעתו כולה בפסוק זה, ואח"כ פירט עניינה בהמשך הפרשה, וכ"כ הראב"ע.

[ניצויין שמדה זו היא מדה י"ג מתוך ל"ב מדות שהאגדה נדרשת בהן ב'משנת ר"א ברבי יוסי הגלילי' (מהד' ענעלאוו עמ' 24), ורס"ג עשה שמוש רב במדה זו כמו שתיעד מ' צוקר במאמרו 'לפתרון בעיית ל"ב מדות' PAAJR (כרך 23, עמ' טז) ע"ש. ועל דרך זה הוא פירשו של הרמב"ם במו"נ (ב:מב) המובא בפי' הרמב"ן ריש פר' וירא, ש'וירא ה' אל אברהם' הוא כלל, ותיאור 'והנה שלשה אנשים נצבים עליו' הוא הפרט ע"ש, וראה מש"כ בזה בהערה בתחילת פר' וירא].

ב. וכן פירש רבנו להלן פר' משפטים (כג:ד): 'כי תפגע וג' - תפגוש, גזירתו (מן) ויפגעו את משה ואת אהרן'. גם הרד"ק בשרשיו (שרש פגע) פתרו מענין פגישתו, וכנראה זה גם המכוון בד' רש"י שהביא עליו מקרא דיהושע (טז:ז) 'ופגע ביריחו'. ומה שהביא רש"י ממדרש רבותינו שעניינו לשון תפלה הוא על דרך שפי' לעיל בפר' חיי שרה (כג:ח) שהוא לשון בקשה, וכן ברות (א:טו) פי' שהוא לשון הפצרה. ויש להעיר שלשון רש"י מורה לכאורה

שהיא פגישה בין המתפלל לאדוניו, ומזה הושאל גם כן להריגה

שעל דרך הפשט פירושו בכאן הוא פגישה, ודברי רבותינו כאן שפירושו ל' תפלה הם על דרך דרש, ואמנם גם פירוש זה מעוגן בפשט כמו שנביא בהערה להלן, וכנראה סבר רש"י שיש למלה זו פירושים שונים והוא משתנה ממקום למקום.

ג. יתכן שכתב את זה כאן לרמוז על מדרשם ז"ל בברכות (כו:): ש'ויפגע' הנאמר כאן פירושו שתיקן להתפלל תפלת ערבית (וכ"כ הרמב"ם בהל' מלכים ט:א ע"ש, וכן ראה 'אגרת הנחמה' המיוחס לרבנו מימון הזקן, מהד' קלאר-פישמן עמ' יט), אבל ברור שכוונת רבנו לומר שמצינו גם על דרך הפשט שיש במשמע ויפגע לשון תפלה, כמו בירמיה (ז:טז) 'ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי כי אינני שמע אתך'. ואמנם דעת רבנו צ"ב, שהרי לעיל פרשת חיי שרה (כג:י) פירש שלשון פגיעה הנאמר בפסוק 'ופגעו לי בעפרון בן צחר' (שם פסוק ח) הוא לשון בקשה והמלצה, וא"כ למה נמנע לפרש שכ"ה המוכן גם לענין תפלה (כמו שאכן פירשו ר"י נ' ג'נאח ורד"ק בשרשיהם), ולא היה צריך לפרש שהוא לשון מושאל מענין פגישה. ואפשר שמש"כ רבנו בפירושו בפר' חיי שרה שם הוא ג"כ רק בדרך השאלה, אבל באמת לא משמע כן, וצ"ב.

ד. חתר המהדיר למצוא מקור לרעיון זה, אבל החליט שהיותר קרוב הוא שרעיון זה נובע מהשקפת (פרושי) האיסלאם. ואמנם לא השגיח יפה בשיטת רבנו שאף בהיותו מחזיק בדעות ומנהגים שדגלו בהם אנשים שאינם מבני עמנו, תמיד עשה כן מתוך ההנחה הפשוטה שהדברים ההם מעוגנים היטב בתורתנו הקדושה, ושכאז גויים בנחלתה ומאשר לאבינו עשו את כל הכבוד הזה נראה דבריו ככגון זה בס' המספיק בפרק על הפרישות, הוצאת פלדהיים עמ' 370, ובפרק על המאבק, שם עמ' 426, והשוה לשון נין רבנו ר"ד הנגיד האחרון בספרו 'מורה הפרישות', מהד' פנטון עמ' צה: 'וכל ענין שאין עמו ראייה מן התורה הקדושה, וכל טענה שאין לה אסמכתא בכללים האלוהיים הנוסדים בדברי תורה שבכתב או בתורה שבע"פ - היא מסקנת שוא'. מכיון שכן אין צריך להרחיק נדוד, וברור שכך הבין רבנו מלשונות הכתובים המלאים מענין קירבת המעטיר והמתפלל אל אדוניו כמו בתהלים (קמה:יח) 'קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת'. ומצינו לכמה מחברים אחרים שדיברו על התפלה כמצב של התבודדות עם הי"ת [השוה לדוגמא - מאשר בא לידי כרגע - דברי הרב יצחק ב"ר שלמה מטולידא בפירושו למס' אבות, ירושלים תשכ"ה, עמ' עד: 'וצריך האדם לדעת כי אין בכל היום שעה טובה כשעת התפילה שהוא מתבודד לפני יוצרו'; וכן ניתן גם להצביע על התופעה שגם בימינו הרבה מטיפים על ענין 'התפילה כמפגש' מבלי להתייחס לדברי רבנו, וכ"ש מבלי להתייחס לדת האיסלאם], ואין להאריך בזה.

יש לציין שבנוסף לפן הקירבתי של התפילה, הדגיש רבנו בכתביו גם הפן העבודתי שבה, וראה אשר ליקט בזה הר' כרמיאל כהן בספרו 'בשלום ובמישור' (ירושלים תשנ"ט, עמ' 37-31).

רחצ _____ רבנו אברהם בן הרמב"ם

פגיעה^ה - לפי שההורג מתקרב אל ההורג.

במקום - בדגישת המ"ם רמז למקום ידוע ומיוחד אצל השומעים את הדיבור - והוא המיוחד בית אל כמו שהוא עתיד לפרש (להלן פסוק יט).

ויקח מאבני המקום וג' - לפי שיצא ללכת משם לבדו בידים ריקניות^ז - כמו שאמר (בראשית לב:יא) **כי במקלי וג', ולא היו עמו מטה וכרים וכסתות וכיוצא בהן. >גליון: כאן חסרון^ח**

ה. כע"ז כ' הרד"ק בשרשיו (שם) וז"ל: 'גש פגע בו (שמואל ב א:טו), לפגע בכהני ה' (שם כב:יז), פן יפגענו בדבר (שמות ה:ג), פן תפגעון בי (שופטים טו:יב), ענין פגיעה בחרב באדם להמיתו'.

ו. יותר היה נראה לי להוסיף (בי"ת), והיינו שבאומרו 'דגושה' כוונתו שהבי"ת היא פתוחה [ובכן היא מודגשת במבטאה לעומת בי"ת המוטעמת בשב"א], וזה מורה על ה"א הידיעה כנודע והו"ל כאילו נכתב 'בהמקום'. ולחלופין יתכן נמי שאכן מדגיש רבנו הדגשת המ"ם כאשר חשב המהדיר, אע"פ שכוונתו לה"א הידיעה כדכתיבנא, וזאת מפני שהדגש שבמ"ם כל טעמו הוא רק מחמת הה"א המובלעת שבבי"ת, שלעולם אות הבאה אחרי ה"א הידיעה היא דגושה.

ז. סבר רבנו שכבר ביציאתו מפרדן ארם היו ידיו ריקניות, וכן ביאר לעיל פר' וירא (כא:יד): 'בטחון מצדו ע"ה ואמונה כי לא יעזוב ה' יתעלה את השגחתו [...], וזה הוא הטעם ביציאת יעקב ע"ה מאצל יצחק ורבקה לפדן ארם בידים ריקניות מטוב עולם הזה, ולבו מלא קורת רוח דתית', ועוד הרחיב רבנו בביאור ענין בטחון של יעקב בס' המספיק בפרק על הבטחון (הוצאת פלדהיים עמ' 194) ע"ש [ויתכן שבמקור האריך בכגון זה בכאן, אלא שנחסר כאן בהעתקה כמו שהעיד המגיה בגליון (והמהדיר שלא ידע שהוא ניהו ר"ד ברבי יהושע הנגיד חשב שאולי משגה הוא, אבל מכיון שהוכח זיהויו ככותב ההגהות אין טעם לחשוד בו בזה)]. והעירני ידידי ר"י נקדימון נר"ו שזה דלא כמדרשם ז"ל המובא ברש"י להלן (כט:יא) שאמנם יצא בידים מלאות, רק בא לחרן בידים ריקניות אחרי שלקח אליפז ממנו הכל, והשוה פירוש רבנו להלן (כט:יא-ג). וכן נקט האברבנאל לפר' תולדות (כה:כט) בפשיטות כדברי רבנו, שמבחרתו עזב יעקב כל נכסי בית אביו ולא נהנה מהם מאומה [אבל לא כטעמו של רבנו שהיה זה מתוך בטחונו המוחלט, אלא ביאר שהיה זה כחלק מלקיחת הבכורה ע"ש]. ושוב האיר ה' עיני ומצאתי כעין דברי רבנו בפירושי בן מקומו בדור שלאחריו, ה"ה ר' תנחום הירושלמי, בפירושו לתרי עשר (מהד' שי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 44-5), וז"ל שם: 'אדרבה

(כח:יב) וַיַּחֲלֵם וְהִנֵּה סֶלֶם מָצָב אֶרְצָה וְרֹאשׁוֹ מִגִּיעַ הַשָּׁמַיְמָה וְהִנֵּה מַלְאכֵי
אֱלֹהִים עֲלִים וַיִּרְדּוּ בּוֹ:

ויחלם - חלום של נבואה כמו שאמר בתורה בחלום אדבר בו
(במדבר יב:ו), לא כעין שאר החלומות המגידים אמת^ט, אלא חלום אשר
בו נבואה גמורה^י.

והנה סלם וג' והנה מלאכי וג' - מי שהשיג לסוף הסולם, השיג
למקום שכינתו יתעלה. ומי שראה את הסולם מתחילתו עד סופו,
וראה את המלאכים היורדים אל הארץ לדבר אל הנביאים - אשר שם
דירתם של הנביאים, ועולים לגובה הסולם - אשר שם הוא מקומם של
המלאכים, וראה מתחתית הסולם את סופו, הרי כבר השיג השגה ראויה

הסתפק (=יעקב) במועט עד שיצא ממולדתו בלא דבר מן העולם הזה השייך לו, כמו שאמר
כי במקלי עברתי את הירדן הזה^ז.

ח. כך נמסר בגליון כתה"י מידי המגיה (המזוהה כר' דוד ב"ר יהושע הנגיד האחרון), וסביר להניח
שכתב כן מתוך השוואת ההעתק לכתה"י שממנו הועתק (ועי' להמהדיר שנסתפק בזה בהערותיו).
ועכ"פ אולי ניתן לנחש שבפירושו הנחסר כאן, ביאר רבנו 'מאבני המקום' כדרך שפירש
ראב"ע: 'מאבני המקום - טעמו אחת מאבני המקום', שכן להלן (פסוק יח) נראה שכ"ה
דעתו, ועמש"כ שם בהערה.

ט. ר"ל המגידים גם אמת לפעמים. והשוה לשון הרמב"ם בהל' יסודי התורה (י:ג): 'שדברי
הקוסמים והחלומות כתבן שנתערב בו מעט בר, ודבר ה' כבר שאין בו תבן כלל'.
ואמנם לא נתברר בלשון הרמב"ם שם, וכן לא בלשון רבנו כאן, האם כיוונו על חלומות
סתמיים שאינם בגדר נבואה כלל, אע"פ שיש והם כוללים מסר מאת הי"ת ע"י הפעלת כח
הדמיון לראות מה הם רואים, כמו אלו של אבימלך ולבן כמו שביאר הרמב"ם במו"נ (ב:מא),
או שכיוונו לחלום שיש בו נבואה מעין רוח הקודש כמו זה של שלמה כאשר תיאר הרמב"ם
(שם ב:מה) ע"ש. וראה מש"כ להלן פר' ויגש (מו:ב) בהערה בגדרי נבואת החלום לדעת
הרמב"ם ורבנו.

י. השוה פירוש רבנו לעיל פר' תולדות (כו:כד) ולהלן פר' ויגש (מו:ב) שסיווג, בעקבות דברי
הרמב"ם ובתוספת נופך משלו, דרגות שונות במראות הנבואה, והנבואה בחלום היא
הפחותה שבהן.

לו שאינה כהשגת הרואה מרחוק, כמו שאמר (ירמיה לא:ב) **מרחוק יוי נראה לי**. ונגלה יתעלה אליו ושמע את הדיבור באמצעות המלאכים היורדים בסולם, שהם אמצעיים בינו יתעלה ובין מי ששייג מי הוא בגובה הסולם, הנעלה מעל הגשמיות המרומם מעל הדמיון^{יא}.

(כח:ג) **וְהִנֵּה יְהוָה נֹצֵב עָלָיו וַיֹּאמֶר אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אֲבִיךָ וְאֵלֵי יִצְחָק הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה שֹׁכֵב עָלֶיהָ לְךָ אֶתְנַנָּה וְלְיִרְעָה:**

הארץ אשר אתה וג' - כלומר אשר אתה שוכב על חלק ממנה^{יב}.

יא. נראה שרבנו מתאר בלשונו הפיוטית עוצם המראה שראה יעקב במראה נבואה זו, וכן ההשגה הגדולה שהשיג על ידה שא"א לתארה למי שלא השיגה. אי נמי רצונו בזה להתנצל על שלא נחית לפרוש את פרטי המראה, מכיון שהשגת אותם דברים היא למעלה מהשגתו ומי יעמוד בסודו. [ובסיום דבריו כיוון רבנו להרחיק ההגשמה המשתמעת מתיאור כבודו יתעלה כשוכן בראש הסולם. ובפר' בראשית (א:כז) הערנו על צורת הביטוי 'הנעלה מעל הגשמיות' כנובעת מהכינוי 'יתעלה' להקב"ה ע"ש].

יש לציין שסגנון רבנו בקטע זה מזכיר לשונו של הרמב"ם בפתיחתו למו"נ שכתב על מראה זו: 'אמנם דמיון המין הראשון ממשלי הנבואה אמרו 'והנה סלם מצב ארצה וגו', כי אמרו 'סולם' יורה על ענין אחד, ואמרו 'מוצב ארצה' יורה על ענין שני, ואמרו 'וראשו מגיע השמימה' יורה על ענין שלישי, ואמרו 'והנה מלאכי אלהים' יורה על ענין רביעי, ואמרו 'עולים' יורה על ענין חמישי, ואמרו 'ויורדים' יורה על ענין ששי, ואמרו 'והנה ה' נצב עליו' יורה על ענין שביעי - הנה כל מלה שבאה בזה המשל היא לענין מוסיף בכלל הנמשל'. [יצויין שלכאורה פירושו שם שונה מפירוש רז"ל בפרקי דר"א (פרק לה) המובא ברמב"ן כאן, וכן נזכר על ידי הרמב"ם עצמו בהל' יסודי התורה (ז:ג): 'הסולם שראה יעקב אבינו ומלאכים עולים ויורדים בו, והוא היה משל למלכיות ושעבודן'. דומה שלפנינו דוגמא נוספת שבה אימץ הרמב"ם פרשנותם של רז"ל לצורך הרצאתו למרות שלעצמו ביאר אחרת במקום אחר, כמש"כ במבוא ע"ש].

יב. כוונת רבנו ע"פ דרכו לבאר פשוטו של מקרא, בניגוד למדרשם ז"ל בחולין (צא:) המובא ברש"י כאן: 'הארץ אשר אתה שוכב עליה וגו', מאי רבותיה אמר רבי יצחק מלמד שקפלה הקב"ה לכל ארץ ישראל והניחה תחת יעקב אבינו שתהא נוחה ליכבש לבניו. וגם הרשב"ם פירש כדברי רבנו, שכתב לבאר המשך הפסוק: 'וא"ת דבר מועט הוא - ופרצת וכו' ע"ש.

לך אתננה - רמז לקנינו מה שיקנה ממנה [הוא עצמו] דוגמת שכם וכיוצא בזה^{יג}, והתישבותו בה אחרי הבריחה כמו שביאר בפרשת וישב **יעקב** (בראשית לז:א)^{יד}. ושוב נתבשר כי זרעו הם יהיו היורשים אותה כמו שהובטח אברהם ע"ה ויצחק, לא זרע זולתו^{טו}, ואל זה רמז במה שאמר ולזרעך. ואם תרצה אמור שפירוש מאמרו לך אתננה שהנתינה לזרעך^{טז}.

יג. באומרו שכם הכוונה או לקנין חלקת השדה אצל שכם (להלן לג:יט, ויהושע כד:לב) או לכיבוש שכם בחרב ובקשת (להלן מח:כב, והשוה רש"י וראב"ע שם). ואמנם לא נתפרש שום קנין אחר ליעקב בארץ. ואולי הכוונה אל ירושת שדה המכפלה. ובזה יתפרש מה שנאמר כע"ז באברהם וביצחק, שהרי אברהם ויצחק לא מצאנו בהם שקנו שום מקום בארץ חוץ משדה המכפלה. [הערות נהור שרגא]. ונראה לי שיתכן שסבר רבנו שאינו מן הנמנע לומר שקנו קרקע בארץ כנען בהזדמנויות שונות שלא נתפרשו בכתוב, וזהו שאמר שכם 'וכיוצא בזה'. וראה עוד בזה בהערה להלן בסמוך.

יד. ר"ל שבאומרו 'לך אתננה' נתכוון שכבר הוא עצמו יזכה בה, והוא מבצע זכייתו ע"י קניינו בפועל וגם ע"י התישבותו שם. והשוה פירוש רבנו לתחילת פרשת וישב, ש'וישב' שם פירושו שהשתקע שם (ולא שגר שם בדרך אקראי).

ואמנם יש להעיר על דברי רבנו ממאמרם ז"ל במס' סנהדרין (צ:): שדרשו שם: 'מנין לתחיית המתים מן התורה, שנאמר 'וגם הקימותי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען' לכם לא נאמר אלא להם - מכאן לתחיית המתים מן התורה', וכוונתם פשוטה שכיון שהבטיח ה' לתת לאברהם יצחק ויעקב את ארץ כנען, והם מתו לפני שנכנסו ישראל לארץ וכבשוה, הרי בהכרח שתתקיים הבטחה זו להם אחר תחיית המתים [באמת נראה מדברי הרכ 'באר שבע' בחידושי שם שהבין אחרת בכוונת הגמ' ולכן נתקשה טובא בדבריהם ע"ש, ולא יכולתי לעמוד על כוונתו]. הרי שלדברי חז"ל לא נתקיימה הנתינה לאבות בחייהם, ואילו לדברי רבנו המכוון בנתינה זו היא למה שאכן קנו ושבחו בה בחייהם. ונראה דלא קשה, דבהוא קרא לא נזכר כלל הנתינה לזרעם אחריהם, ומזה משמע שכל הארץ תינתן להם ולא רק חלקם אשר קבלו בחייהם, וזה לא יהיה אלא אחר תחיית המתים שאז יירשו את הארץ לגמרי. ואפשר דיש להעמיס כוונה זו במה שאמרו 'לכם לא נאמר אלא להם' ודו"ק.

טו. כע"ז פי' הרד"ק כאן: 'והבטיחו לתת הארץ ההיא לו ולזרעו, כי הוא הזרע המיוחד מאברהם ומיצחק'. וכאן נתן ה' גושפנקא דמרא על מה שייחד יצחק את יעקב בברכת אברהם לעיל פר' תולדות (כח:ד), ועמש"כ שם.

טז. ר"ל פירוש 'לך אתננה ולזרעך' הוא שתתקיים הנתינה לך ע"י זה שלעתיד תינתן בפועל

שב _____ רבנו אברהם בן הרמב"ם

(כח:יד) וְהָיָה זֶרַעַךָ פֶּעַפֵּר הָאָרֶץ וּפְרִצָתָ יָמָה וְקִדְמָה וְצִפְנָה וְנִגְבָּה וְנִבְרָכוּ
בְּךָ כָּל מְשֻׁפְּחֵת הָאָרֶץ וּבְזֶרְעֶךָ:

ונברכו בך וג' - כלומר ונברכו בזכרך אחרי מיתתך - כאשר תתקיים
ההבטחה לזרעך. או יהיה בזה רמז [גם כן] שפרעה והמצרים נתברכו
ביוסף וביו"ם. והראשון מיושב יותר בטעם ונכון יותר ט"ב.

לזרעך. והנה כעין לשון זה יש במקרא גם אצל אברהם בפר' לך לך (יג:טו, יז, יז:ח), ואצל
יעקב בפר' תולדות (כו:ג), וכן להלן בפר' וישלח אצל יעקב עצמו (לה:יב), וכבר נתחבטו
המפרשים לבאר הקושי בזה, שיש במשמע שתהיה נתינה 'לך' וגם תהיה נתינה 'לזרעך', והרי
לכאורה אם ניתנה כבר לו עצמו מה היא הנתינה לזרעו (וראה כמה ביאורים בזה ב'אוצר מפרשי
התורה' במקומות הנזכרים).

מפירוש הרמב"ם לפר' לך לך (שם) ולפר' ויחי (מח:כב) נראה שהכוונה: 'אתננה לך בפה
כדי שתהיה לזרעך' ע"ש, ואפשר שכ"ה דעת רבנו בפירושו השני. והשוה פירושו להלן פר'
ויחי (מח:ד-ה) שכתב שאמר יעקב ליוסף: 'הנה האל יתעלה הבטיח לי ירושת ארץ כנען
לזרעי ונאמר לי כי זה בגללי' - כמו שנאמר לו בנבואה שקדמה לך אתננה ולזרעך -
'והואיל שהנחילני אדון המציאות את הארץ הנזכרת, הרי לי המשפט והשליטה בה'.
והשוה לשון האברבנאל כאן שכתב בתו"ד: 'והנה אמר לך אתננה להגיד שאליו נתנה
כבר בבית דין של מעלה, ומכוח זכותו וירושותו יזכו בה בניו וזרעו'.

מד' הרמב"ם בפר' לך לך (יג:יז) עולה שמפרשו שלא הנחילה בפועל לאברהם, רק לזרעו,
וביאר שטעם 'לך ולזרעך' הוא: 'אתה תחזיק במתנה מעכשיו להנחילה לזרעך'. וע"ש
שצידד לפרש על דרך הפשט גם באופ"א, והיינו שהיתה בארץ נתינה גם לאברהם עצמו בזה,
שהובטח לו שיהיה מושל עליה ונשיא אלהים בתוכה בכל מקום שילך בה. וראה ב'משך
חכמה' לפר' לך לך (יג:יד) שהטעים פסוק זה לומר שכבר בימי אברהם נתקדשה הארץ
בקדושה הראויה לה, וזהו טעם נתתה לך ע"ש.

יז. במקור 'בדכרך' (בתרגום המהדיר: 'בהזכרתך'), ובדומה לזה תרגם הרמב"ם במו"נ (ג:כט)
ברכת 'ונברכו בך' הנאמר אצל אברהם בפר' לך (יב:ג), ונראה שהכוונה 'בזכרוןך', ור"ל
שיתפארו וישתבחו בשמך וזכרך אחרי מיתתך בעת שיקויים ההבטחה לזרעך ויכירו וידעו
שהם זרע בך ה'. ובדומה לזה פירש הרמב"ם במו"נ (שם, התרגום ע"פ מהד' שורץ): 'סופו
היה מה שאנו רואים היום, שרוב תושבי הארץ מסכימים להעריצו ולהתברך בזכרו עד
כדי שמתייחסים אליו מי שאינם מצאצאיו'. והשוה נמי לשון רבנו להלן פר' וישלח
(לו:יב) לענין ברכת 'והתברכו בזרעך'.

יח. ר"ל שבאה ברכה לפרעה בזכות מגורי יעקב ויוסף במצרים. ונראה שכוונת רבנו לבאר

(כח:טז) וַיִּיקֶץ יַעֲקֹב מִשְׁנָתוֹ וַיֹּאמֶר אָבִן יֵשׁ יְהוָה בְּמָקוֹם הַזֶּה וְאֲנֹכִי
לֹא יָדַעְתִּי:

**וַיִּיקֶץ יַעֲקֹב וּג' - יש בזה סוד דק, וזה כי ידוע הוא וברור כי הוא
יתעלה אינו גוף ואין לו יחס אל מקום^{כא}, אמנם אע"פ כן הוא יתעלה
מיוחד קצת המקומות בכבוד, לא יבין האדם סוד זה אלא מי שהוא
יתעלה מגלה לו, כמו שאמר למשה ע"ה במקום הנבואה (שמות ג:ה) של
נעלך^{כב} [מעל גלך] כי המקום אשר אתה [וג'] - כלומר שהוא מקום**

התוספת שבסוף הפסוק 'ובזרעך' כיון שלדעתו אין כאן שתי הבטחות נפרדות כ"א הבטחה
אחת. ומבאר זאת בא' משתי פנים: או שהכוונה בה 'ונברכו' כך לעתיד בזמן שיקויים
ההבטחה לזרעך' כשהכוונה לברכה המתוארת בתחילת הפסוק, ור"ל שיארע בעתיד, זמן רב
אחר מיתתו. או שמרמז על זמן שיתברכו המצריים לרגלי יעקב וזרעו - דהיינו יוסף - ביחד.
ונראים דברי המהדיר שכתב שהביאור האחרון הוא בהתאם למדרשם ז"ל (המובא ברש"י להלן
מז:יט, נ:ג) שמאז ביאת יעקב למצרים באה ברכה לרגליו, ופסקו שני הרעב בטרם זמן. ואמנם
ראה להלן בפ' רבנו בפר' ויגש (מז:יח) שכנראה חשב ביאור זה לדרש ולא פשט, ואולי לכן
נטה לביאור הראשון כאן, ועמש"כ בהערות בפר' ויגש שם.

יט. נ"ל הטעם שבחר בלשון ראשון הוא לשתי סיבות: א) כמו שכתבתי בהערה הקודמת,
שהביאור האחרון מבוסס על מדרשם ז"ל שנפסק הרעב בבוא יעקב מצרימה, ולהלן בפר'
ויגש (מח:יח) כ' רבנו שאי"ז פשוטו של מקרא ובחר לפרש כרב שמואל בן חפני גאון ע"ש
[ומצד זה כתב רבנו שלשון ראשון 'נכון יותר']. ב) לשון 'כל משפחות האדמה' לכאורה
כוללת יותר מאשר המצריים לבדם [ומצד זה כתב רבנו שלשון ראשון 'מיושב יותר בטעם'].

כ. לא ביאר רבנו כאן הכוונה בתחילת הברכה 'והיה זרעך כעפר הארץ', אבל ראה מש"כ
בזה להלן פר' וישלח (לב:יג), ועי' מש"כ שם בהערות.

כא. רבנו מתייחס כאן לענין שלילת ההגשמה כ'דבר ברור וידוע'. הדים מענין שלילת
ההגשמה נמצאים פה ושם בדבריו, כמו בכאן וכמו אצל קול השופר דמעמד הר סיני להלן
פר' יתרו (יט:יט). והשוה מה שכתב להלן פר' שמות (ד:יד) בענין 'חרון אף ה''. לעיל פר'
בראשית (א:כו) ביררנו על המקום שתופס ענין שלילת ההגשמה במשנת רבנו.

כב. כ"ה הנוסח בקצת ספרים וגם ת"א ות"י ותרגום השבעים והרומי תירגמו בלשון יחיד
(וכ"ה ברוב הספרים ביהושע ה:טו), אבל בספרים שלנו 'נעליך' לשון רבים. [הערות נהור
שרגא]. וראה אשר האריך עוד בזה הר' כרמיאל כהן בספרו 'בשלום ובמישור' (ירושלים
תשנ"ט, עמ' 119 הערה 19).

מיוחד בכבודיג, כד

ומאמרו ואנכי לא ידעתי - טעמו כמו שאמר המתרגם ואנא לא הויתי ידע, לפי שאין הידיעה נכונה בזה אלא אחרי ההודעה^ה.

(כח:יז) וַיֵּרָא וַיֹּאמֶר מֶה נֹרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה אֵין זֶה כִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם:

ויירא וג' - יראתו ע"ה יראת חטא, איך לא כיבד את המקום ההוא

כג. 'ייוחדו בכבוד' היינו שהאציל ה' מהודו על המקום והשרה בו שכינתו באופן מיוחד. נראה ש'כבוד' כאן בלשון רבנו מובנו 'אור נברא' [נראה פירושו להלן פר' בשלח (שמות טז:ז) שהאריך בזה] - והיא השכינה השייכת למקום - בניגוד לעצמותו יתעלה ששמים וארץ לא יכללוהו. השוה פירושו לעיל פר' בראשית (א:כו) שכתב: 'אמנם מפני קוצר שכלנו להבין את הענינים הנשגבים, קירב יתעלה אותם אלינו בביטויי תורתו בהקלת הפירוש כדי להישיר את שכלנו אל אותו הענין הנשגב. והוא כמו מה שקירב אל הבנתנו את השראת אורו ושכינתו והשגחתו במקדש במאמרו ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם, וכבר אמר בלשון נביאו ע"ה - כדי להסיר מן אותה המשמעות הנדמה [למי] שיש בשכלו קושי - כי אל אנכי ולא איש בקרבך קדוש ולא אבא בעיר'. וכן השוה פירושו לפר' תצוה (כט:מה) שכתב: 'ושכנתי - רמז לתמידות השכינה - שהיא כבוד ה' - באוהל מועד או במקדש'. וראה נמי מש"כ הרמב"ם במו"נ (א:כה): 'ולפי זאת ההשאלה הושאל לאלוה ית' - כלומר, להתמדת שכינתו או השגחתו - באיזה מקום שהתמידה בו השכינה או בכל דבר שהתמידה בו ההשגחה. ונאמר וישכון כבוד ה', ושכנתי בתוך בני ישראל, ורצון שוכני סנה. וכל מה שבא מזאת הפעולה מיוחס לאלוה ית' הוא בענין התמדת שכינתו - כלומר אורו הנברא - במקום, או התמדת ההשגחה בדבר אחד, כל מקום כפי ענינו'.

כד. נראה שלדעת רבנו הכיר יעקב בייחוד המקום להשראת השכינה, ממה שנתבאר בו אף בלי הכנה ראויה לכך. והשוה לשון הרמב"ן ב'שער הגמול' (בתוך 'תורת האדם' סי' קכג, במהד' ר"י ספרקה עמ' שלג-ה): 'גם המקום ההוא נכבד מכל מקומות העולם השפל מפני המוצק [ההשפעה הנאצלת ומושפעת עליו] אשר על ראשו מן העולם האמצעי והעליון, ועל כן יראו בו מראות האלהים יותר משאר מקומות הארץ, כאשר אנחנו מאמינים שארץ ישראל וירושלים מקומות נכבדים מיוחדים לנבואה בעצמם מפני מוצקם, וכל שכן בית המקדש כסא ה', וכענין שנאמר 'מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים', תלה נבואתו הבאה אליו מבלתי הקדמת כונה במעלת המקום'.

כה. שתרגם אונקלוס 'לא הויתי ידע' ולא 'לא ידעתי', ונראה בביאור דברי רבנו שר"ל שלא

פרשת ויצא _____ שה

באשר ישן בוי, וגם באשר היה בדעתו עליו שהוא מקום כשאר המקומות. וזה מורה כי אפילו הנביא חוב עליו שתהיה בנפשו הכנה וכובד ראש למקומות המיוחדים בכבודי, ומפני זה היה יעקב מתירא מן העונש.

ומה שאמר אין זה כי אם בית אלהים - טעמו בית אשר ייחדו אדון המציאות בייחוד וכבודי.

ומה שאמר וזה שער השמים - טעמו שעל ידי הכוונה בו אליו יתעלה תגיע ההשגה למי שידע והתכוין והלך בהלך הנביאים, הן ההדיוטות והן אנשי המעשה, כאילו מקום זה הוא שער להיכנס כדי להגיע אל מי שתארוהו באשר הוא יושב בשמים (תהלים ב:ד) ורוכב שמים (דברים לג:כו), ברוך הוא.

היתה לו ידיעה מפני שלא הודיעוהו, ולא היה יכול לדעת מקודם. וראה מש"כ בזה בספר 'פרשגן' כאן [ואין דעתי נוחה בפירוש המהדיר שכוונת רבנו בדעת אונקלוס היא להדגיש שמשמעות 'ידעתי' היא לשון עבר ולא הווה כשימושו בפר' ויחי (מח:יט) ובשמות (ה:ב)].

כו. וכ"כ הרד"ק בפירושו: 'ויירא ויאמר - ירא בעצמו על אשר שכב שם, אולי לא התנהג בענוה ובצניעות בשכבו שם', וקרוב לזה פירש רש"י בפסוק שלפני זה 'ואנכי לא ידעתי - שאם ידעתי לא ישנתי במקום קדוש כזה', אבל לא קשרו רש"י ליראתו של יעקב.

כז. צ"ב כוונתו, דלעיל בסמוך ביאר שאין הידיעה בזה נכונה בלי ההודעה, וכיצד יעקב האשים את עצמו על דבר שלא היה ביכולתו לדעת, הלא אנוס הוא. ואולי יאמר שההודעה באה בתור הארה רוחנית ושפע נבואי למי שמוכן לו הכנה גמורה, ועל כן התאונן יעקב ע"ה שלא היה מוכן כראוי בכדי שיודיעוהו לפני שינתו. ובדבר קדושת המקום המיוחדת שהזכיר רבנו ראה פירושו לעיל פר' חיי שרה (נ:סב) וראה מש"כ שם.

כח. כוונתו כמו שביאר בפסוק הקודם שאין הקב"ה מתייחס למקום. וכדבריו כ"ה גם בת"א שתירגם 'אתרא דרעו ביה מן קדם ה'".

כט. נראה מדברי רבנו ש'שער השמים' עניינו מקום המסוגל להשיג בו השגה אלוקית. אך שאר ראשונים (ת"י, רש"י, ראב"ע, רד"ק) פירשוהו כמקום המסוגל לקבלת התפילות. ורש"י הביא עוד ממדרשם ז"ל שמקום זה מכוון כנגד בית המקדש של מעלה.

(כח:יח) וַיִּשָּׁפֶם יַעֲקֹב בְּבִקְרָה וַיִּקַּח אֶת הָאֶבֶן אֲשֶׁר שָׁם מְרֹאֲשֹׁתָיו וַיִּשֶׂם אֹתָהּ
מִצְבֵּה וַיִּצְקֶן שָׁמֶן עַל רֹאשָׁהּ:

מה שאמר וישם אותה מצבה - אין טעמו כי הקים מצבה מן אותה האבן היחידה אשר שם מראשותיו, אלא טעמו כי הקים מצבה מכמה אבנים מאבני המקום^{לא}, ואותה האבן אשר שם מראשותיו היא המכוונת בהמצבה ותכליתה^{לב}, ושאר האבנים להשלמת המצבה.

ל. רבנו מפרש 'מראשותיו' מתחת לראשו, כאשר פירשו ר"י ו' ג'נאח והרד"ק בשרשיהם (שרש ראש), ולכן מפרש שהיתה רק אבן אחת [וכן כתב רבנו בספר המספיק בפרק על הבטחון (הוצאת פלדהיים עמ' 194): 'הארץ היתה משכבו והאבן כרו']. ואמנם ממדרשם ז"ל שהביא רש"י לעיל (פסוק יא) מתבאר שפירשו 'מסביב לראשו', והיו כמה אבנים. לכאורה ע"ד הפשט הפסוק הנוכחי מסייע לפי רבנו, אבל בהמשך שם כתב רש"י לפרש פסוק זה כפי מדרשם: 'התחילו מריבות זו עם זו זאת אומרת עלי יניח צדיק את ראשו וזאת אומרת עלי יניח, מיד עשאן הקב"ה אבן אחת. וזהו שנאמר ויקח את האבן אשר שם מראשותיו'.

לא. כלשון הכתוב לעיל (פסוק יא), וכאן מבאר רבנו שהמצבה נעשתה מכמה אבנים, וכן מבואר בפירושו להלן (לא:מה), וע"ש שלפי הפירוש הראשון יש לזה סמך מן הכתוב גופו. אמנם ראה להלן בפר' כי תשא (שמות לד:יג) שכתב רבנו: 'ואמר אבי אבא ז"ל ושאר המפרשים שהמזבח בנוי מכמה אבנים, ולפיכך [אמר] באיבודו תתצון שהוא הריסת בנין. והמצבה מוקמת מאבן אחת, והעדות מן הנאמר אצל יעקב ויקח את האבן וג' וישם אתה מצבה, ולפיכך צוה יתעלה לאבד את צורתה בשבירתה, ואמר ואת מצבותם תשברון, וזה פירוש מוכח'. מדבריו שם משמע שסבר וקיבל פירושם של אבי אביו ויתר המפרשים שהמצבה אינה אלא אבן אחת, ולכאורה הוא בניגוד למה שביאר כאן, ומצבה זאת היא המצבה שאסרה תורה אח"כ כלשון רבנו כאן בהמשך וכלשונו בפירושו הנזכר. ונראה שמדברי רבנו כאן מתבאר שסבר שהמצבה היא בנין שאכן נבנית מכמה אבנים [והשוה לשון הרמב"ם בהל' ע"ז (ו:ו): 'מצבה שאסרה תורה היא בנין שהכל מתקבצין אצלה'], אבל עיקרה אבן אחת, היא האבן הראשה שעליה ועל גביה מנסכים ומקטירים וכדו', ושאר האבנים אינן אלא להשלמת הבנין ואינן נחשבות מגוף המצבה, ובכן שיטתו זאת עולה יפה עם מה שביאר משם אבי אביו להלן פר' כי תשא, ונמצא שלא רק שאין כאן סתירה, אלא אדרבה הדברים משלימים אלו את אלו.

לב. במקור: 'ותלך אלחג'יר אלתי שם מראשותיו הי אלמשאר אליהא מן אלמצבה ואלמקצודה מנהא'. אולי כוונתו בזה שהיא האבן המוכרת שבמצבה ותכליתה, ועל כן כשמצביעים על המצבה בדרך כלל מכוונים אליה. ואפשר נמי שהכוונה בזה כדרך ששיער

והקמת המצבה ויציקת השמן על ראשה' - כך היתה דרך עבודה ידועה באותו הזמן והתמידו בעשייתה', ולא היתה אסורה לעשות לו יתעלה עד שאסרה אותה התורה'. וגם יתכן כי יעקב ע"ה הוא

המהדיר, והוסיף ע"פ שיטתו: 'ואותה האבן אשר שם מראשותיו [היא האבן המיוחדת] במצבה אשר רמז אליה כלומר אל אותה האבן במאמרו [והאבן הזאת אשר שמי מצבה] ותכליתה', ולכאורה ניתן לפרש כן גם מבלי לשער שיש כאן חסרון. והבוחר יבחר.

לג. לדברי רבנו גם יציקת השמן היתה לשם עבודה, וכ"נ מד' הרמב"ן, וכ"פ רבנו בחיי, אבל שוב הביא פירוש אחר מד' רס"ג: 'ורבינו סעדיה גאון ז"ל כתב כי יציקת השמן בכאן היה להכרה, כדי שיכיר את האבן ויפרישנה בדעתו מזולתה, כי השמן על גבי האבן רישומו ניכר'. כדברי רס"ג כ"פ הראב"ע, ועי' להרד"ק שהסתפק בזה והביא שני הפירושים. עוד פירוש מצאנו בדברי הרשב"ם כאן שהמשיחה היתה כדי לקדש אותה, וכ"נ מד' רש"י להלן (לא יג).

לד. ר"ל עשאוה בקביעות ובתמידות [עד שאסרתה התורה, וכפי שמסיים והולך].

השוה מאמרם ז"ל המובא ברש"י בפר' שופטים (דברים טז:כב): 'לא תקים לך מצבה אשר שנא ה' אלהיך - אע"פ שהיתה אהובה עליו בימי האבות'. נראה שיש במשמע לשון זה שכך היתה דרך עבודה ידועה בימי האבות, ולא שהם חידשו דרך עבודה במצבה, וכן לשון הרמב"ן (שם): 'בימי יעקב לא נאמר עדיין ובחקותיהם לא תלכו, ולכך היה משתמש במצבה לשם שמים כמנהג העובדים'.

ואשר לאיסור המצבה ראה נמי להלן (לה:א) שביאר רבנו: 'רמז (יתעלה) [ל]יעקב ע"ה כי בחר במזבח יותר מבמצבה, וביאר בתורתו לבני יעקב ולא תקים לך מצבה וג''. והנה לא ביאר רבנו למה נאסרה מצבה אחר כך ולמה שנאו הי"ת, ואולי ניתן היה לשער שדעתו היא על דרך שסיים רש"י שם מפני שעשאוה הגויים חק לע"ז, אלא שא"כ לדרך השניה שביאר כאן רבנו שיעקב הוא שחידש עבודה זו, יש כאן פרדוקס גלוי: מזבח שמתחילתו היה חק לע"ז - נשאר בחביבותו אצלו יתעלה, ואילו מצבה שתחילת שימושה היתה בידי יעקב - לבסוף נעשתה שנואה אצלו יתעלה. וראה מש"כ בסוף פרשת ויקהל בענין 'מראות הצובאות' וצ"ל לכאן. ויש לציין לדברי רבנו בספר המספיק (מהד' דנה עמ' 149 ואילך) שהאריך להשיב על דברי מי שרצה להוכיח מתוך איסור המצבה אחר התירה שכל דבר שעשו ממנו הגויים חק לע"ז נאסר אפילו אם היה מותר לפני כן, ע"ש באורך (ונראה שגם שם נסתפק רבנו באם המצבה היתה תחילת עבודתה להי"ת או לע"ז). ועי' להרמב"ן בפר' ויקרא (ב:יא) שדעתו כדעת רש"י הנ"ל, ועי' לו עוד בזה בפר' שופטים (דברים טז:כב) שדן מדוע מזבח לא נאסר מטעם זה.

לה. ראה עוד להלן (לא:לט) שמתבארת שיטת רבנו במצוות קדומות, שיש מצוות שהיו נהוגות קודם מתן תורה ושהתורה השאירה מנהג הקדום [ועדיין יש מקום לחקור ולעמוד על

שח _____ רבנו אברהם בן הרמב"ם

שהתחיל בעבודה בה'.

(כח:כ) וַיֵּדֶר יַעֲקֹב נָדָר לֵאמֹר אִם יִהְיֶה אֱלֹהִים עִמָּדִי וְשָׁמְרָנִי בַדֶּרֶךְ הַזֶּה
אֲשֶׁר אָנֹכִי הוֹלֵךְ וְנָתַן לִי לֶחֶם לֶאֱכֹל וּבְגָד לְלַבֵּשׁ:

וידר יעקב וג' - נדר זה אחר החלום, ויהיה הפתרון לפי זה אם
יהיה אלהים עמדי וג' - כמו שהבטיחני בחלומי, ולא ימנע ממני את
זה מונע של עונש ראוי'לח.

ומאמרו ע"ה ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש - הסתפקות עצומה
וצמצום נפשו הכבודה על ההכרחי בחיים'לט.

דרך רבנו בזה באופן כללי, למה השאירה התורה מקצתן ושללה זולתן]. ומכלל דברי רבנו
אלה שמענין דלא סבר ליה הא דרב האי גאון המובא בפי' ר"ת הירושלמי (בקטע שהדפיס
א"א הרכבי בספרו 'חדשים גם ישנים' הנספח לספר 'דברי ימי ישראל', מהד' שפ"ר, ח"ה
עמ' 22) הסובר שלא נאסר כ"א מצבה העשויה לע"ז, אבל המצבה שנעשתה לו יתעלה איננה
שנואה אצלו.

לו. ראה מה שפירש רבנו להלן פר' משפטים (שמות כד:ד) שמשוה רבנו שהקים מצבה לשם
ה' הלך בדרכי יעקב, ועי' מש"כ שם בהערות שיתכן שזה על בסיס ביאורו כאן שיעקב היה
הראשון שעבד במצבה.

לז. בבראשית רבה (ע:ד) נחלקו חכמים בדבר, וז"ל: 'רבי אייבו ור' יונתן, חד אמר מסורסת
היא הפרשה ואחרינא אמר על הסדר נאמרה. מ"ד מסורסת היא הפרשה - שכבר
הבטיחו הקב"ה שנאמר והנה אנכי עמך, והוא אומר אם יהיה אלהים עמדי, אתמהא.
מ"ד על הסדר נאמרה - מה אני מקיים אם יהיה אלהים עמדי, אלא כך אמר יעקב אם
יתקיימו לי התנאים שאמר לי להיות עמי ולשמרני, אני אקיים את נדרי, ודעת רבנו
כדעה שניה, ומוסיף ביאור שלא נסתפק יעקב בהבטחת הי"ת רק חשש פן יגרום החטא] כמו
שביאר לעיל פר' וירא (כא:טז), וכ"נ בכוונתו להלן בתחילת פרשת וישלח (לב:יא) ע"ש.

לח. לכאורה ר"ל דאפילו יתחייב עונש לא ימנע הקב"ה ענין זה ממנו. [הג"ר שלום שפיץ].
וזה כעין דברי הרד"ק שכתב: 'לא היה התנאי אלא מפחדו שמא יגרום החטא', וכ"כ
הרמב"ן ע"פ מאמרם ז"ל בבראשית רבה (עו:ב), וז"ל: 'וטעם התנאי - שלא יגרום החטא,
וכך אמרו בבראשית רבה אמר רב הונא בשם ר' אחא כתיב הנה אנכי עמך, וכתיב אם
יהיה אלהים עמדי, אלא מכאן שאין הבטחה לצדיקים בעולם הזה'. [ובאשר לחיוב
המוטל על כל מאמין להיות בטוח בהשגחתו יתעלה ללא שום ספק כאשר הובטח ממנו

(כח:כא) וְשַׁבְתִּי בְשָׁלוֹם אֶל בֵּית אָבִי וְהָיָה יְהוָה לִי לֵאלֹהִים:

ושבתי בשלום וג' - כלומר 'כמו שהבטיחני בחלומי'.

והיה יוי לי לאלהים - כלומר שיהיה לי לעזר אפילו ביחס לעבודתו ואדנותו בייחודמא, וזה מחסדו יתעלה שביקש עליו יעקבמב. והוא מכלל

יתעלה על ידי נביאו הנאמן (ע"פ לשון רבנו בספר המספיק, בפרק על הבטחון, הוצאת פלדהיים עמ' 308) היינו דוקא כשהובטח מפי נביא, ואינו ענין לכאן שהובטח יעקב ממנו יתעלה ישירות, ראה מש"כ הר' כרמיאל כהן בספרו 'בשלום ובמישור' (עמ' 60 הערה 54).

לט. השוה דברי הרמב"ם במו"נ (ג:יב) שכתב: 'אמנם החשובים החכמים כבר ידעו חכמת זה המציאות והבינוהו - כמו שבאר דוד ואמר 'כל ארחות ה' חסד ואמת לנוצרי בריתו ועדותיו' - אמר שהם אשר שמרו טבע המציאות ומצוות התורה וידעו תכליתם, התבאר להם צד החסד והאמת בכל, [...] ומפני הכרח הגוף יבקשו צרכיו ההכרחיים 'לחם לאכול ובגד ללבוש' מבלתי מותר'.

ובספר המספיק הרבה רבנו להביא הדגמה מדברי יעקב אלו, והדברים משלימים אלו את אלו. ראה שם בפרק על הפרישות (הוצאת פלדהיים עמ' 338) שביאר כדבריו כאן שמקרא זה מסמל פרישותו של יעקב, וכן ראה שם (עמ' 372) שהאריך עוד בענין פרישותו של יעקב, והרחיב הדיבור בביאור מעלת ההסתפקות והפרישות [גם ר' עובדיה בנו של רבנו הלך בעקבותיו וציטט פסוק זה ב'מאמר הנברכת' שלו (מהד' פנטון עמ' 104) כהדגמה על הדרך הנכונה שידבק בה האדם השלם]. כמו כן ע"ש (עמ' 296) שביאר שלמרות שהאבות לא בקשו כ"א ההכרחי, מ"מ: 'הי"ת הגדיל חסדו עמהם והשפיע עליהם כרב טובה שלא בקשו ושלא נתכוונו לכך'. כמו"כ פעם (שם עמ' 270) לקח רבנו דוגמת יעקב להדגיש ענין הבטחון שתצטמצם הנפש בבקשת ההכרחי בלבד כמו שנלמד מיעקב, ואילו פעם אחרת (שם עמ' 288) הראה שהשתדלות האדם בהשגת ההכרח תשתנה כפי מצבו, שהרי יעקב כשהיה בגפו ביקש רק 'לחם לאכול ובגד ללבוש', ואילו לאחר מכן כשהיה בעל משפחה אמר (להלן ל:ל) 'ועתה מתי אעשה גם אנכי לביתי'.

מ. ד"ז נמשך מפירושו לפסוק שלפני זה.

מא. לפי פירוש זה גם 'והיה ה' לי לאלהים' הוא בכלל התנאי כמו שביאר רבנו בהמשך, והיינו שביקש יעקב גם שיעזרהו ה' על דבר כבוד שמו ויסייע בידו לעבוד אותו יתעלה. ואמנם העיר המהדיר שלכאורה בספר המספיק בפרק על הבטחון (הוצאת פלדהיים עמ' 246) פירש רבנו באופן אחר וכתב: 'והתכלית אשר לשמה ביקש כל אלה היא כמי שבאר 'והיה ה' לי לאלהים' - כלומר כדי שאתפנה לעסוק עמו יתעלה, ולא יטרד לבי במה שמסיח דעתי ממנו'. כנראה הבין המהדיר שיש במשמע לשון זה שאומרו 'והיה ה' לי

שי _____ רבנו אברהם בן הרמב"ם

[התנאי] שנדר עליו, לא מתחילת הנדר שהוא מקבל עליומי כמו שאפשר שיעלה על הדעת, כי חלילה אפילו לפחות שבמאמינים מזרעו של יעקב שלא יקבל את אלהותו יתעלה אלא בתנאי. וכוונה זו אני מעתיק מאת אבא מרי ז"ל בפירוש מקרא זה, וזה גם רצון ר' סעדיה ז"ל הנראה מפירושו הפשוטמיד.

לאלהים' אינו מכלל הבקשה אלא הצהרת הסיבה ותכליתה אשר לשמה ביקש הבקשות הקודמות. ואמנם נראה לי שיתכן לשלב דברי רבנו כאן ושם ולפרש בדבריו שם שגם אימרה זו בקשה היא (שפירושה כמו שביאר רבנו כאן), אלא שהיא שיאן ותכליתן, ויתר הבקשות הקודמות הן הכנה לה.

מב. בס' פירושי רס"ג מהד' הר"י קאפח (עמ' מט הערה 3) תרגם משפט זה באופן אחר: 'ענינו שיהיה בעזריי בחסדו יתעלה'. אמנם נראה שלא דק כל הצורך ולא תירגם דברי רבנו באופן מדויק. ואולי תרגם כן לסלק משמעות העולה מהתרגום שלפנינו שאפשר לבקש רחמים ועזרה גם על ענינים רוחניים, בחושבו שזהו מנוגד לתורת הבחירה, שהרי כ' הרמב"ם בשמונה פרקים (פ"ח) כי ענין הבחירה נרמז באומרו ז"ל 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים'. אכן נראה שלדעת רבנו אין הבקשה סותרת את הבחירה, וראה גם פירוש רבנו להלן פר' ויחי (מט:כה) שביקש יעקב עזרתו יתעלה עבור יוסף וזרעו בענין עבודתו יתברך. וכבר האריכו לבאר שאין בקשותינו המרובות בתוך תפילותינו בעניני יראת שמים מנוגדות לכלל הבחירה, ראה לדוגמא מש"כ הריעב"ץ בספרו מור וקציעה (או"ח סי' מו): 'ולא אמרו הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים אלא לאפוקי גזרה מוחלטת, שאינו גוזר עליו יראת שמים בלי התעוררות, אבל ודאי אם מתעורר האדם בתפלה מסייעין אותו, וראה מש"כ עוד בזה הרחיד"א בספרו ברכי יוסף (או"ח שם) ואכמ"ל.

מג. הלשון מגומגם, ונראה שיש להעדיף תרגומו של הר"י קאפח שתירגם: 'זה מכלל תנאי הנדר לא הדבר הנדר שנתחייב בו'. ופירוש רבנו בזה מנוגד למש"כ הרמב"ם ז"ל 'והיה ה' לי לאלהים איננו תנאי כדברי רש"י, אבל הוא נדר, וענינו אם אשוב אל בית אבי אעבוד השם המיוחד בארץ הנבחרת במקום האבן הזאת שתהיה לי לבית אלהים' [וכ"ה דעת הרד"ק בפירושו כאן, וכ"ה דעת הראב"ע בפירושו לשמות ג: טו שרמזו אליו בפירושו כאן: 'וזהו שנדר יעקב והיה ה' לי לאלהים כי יתבודד כל ימי חייו לדבקה בשם כפי כחו'].

מד. עי' לר"י קאפח (שם) שביאר כוונת רבנו, שבכל הדברים שפירט יעקב הקדים להם רס"ג בתרגומו וא"ו החיבור חוץ מ'האבן הזאת' שבפסוק הבא, ומשמע שעד שם הכל מתנאי הנדר. והשוה דברי רבנו בסמוך.